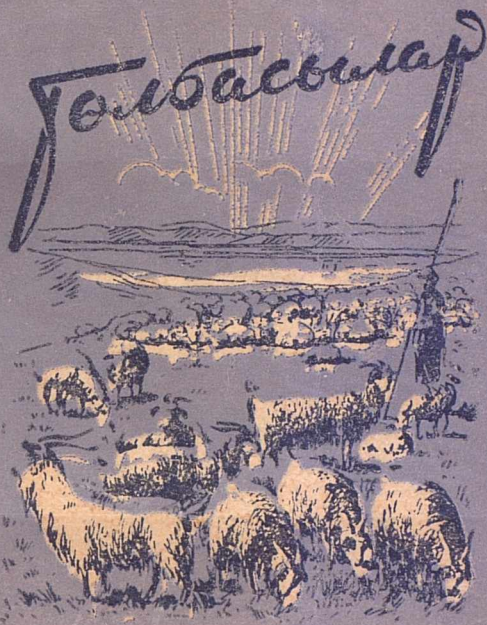

САПАРҒАЛИ БЕГАЛИН

Амман - 1948

Сапарғали Бегалин

ТӨЛБАСЫЛАР

(Очерк, әңгімелер жыйнағы)

Қазақтың Біріккен Мемлекет Баспасы
Алматы — 1948

МАЗМҰНЫ

	Беті
Төлбасылар	3
Сәтжан	28
Қалиман	84
Жас жылқышы	102

С. БЕГАЛИН СБОРНИК РАССКАЗОВ

(На Казахском языке)

Издание КазОГИЗа

Редактор *Д. Косанов*
Техред *И. Хигирович*
Художник *А. Старцев*
Корректор *Л. Шуашбаев*

Подписано к печати 2/IX 1948 г. УГ03213 Издательский № 219.
Формат бумаги 70×108¹/₈₂ Объем 7,5 п./л. Уч.-авт. л. 5,4
Тираж 10000 экз. Цена 7 руб.

г. Алма-Ата Гостипография № 1 Управления Полиграфии и Издательств при Совете
Министров КазССР. Заказ № 632

С әрсебай ежелгі әдетінше сөзбен ісі болған жоқ. Келіп отырған жаңа бастықтың өне бойына көзін бір жүгіртті де, тек сұраған кейбір сөздеріне жауап берді. Бастықтың мал қамын ойлай, қысқы қоныс жайына көңіл бөле сөйлегеніне ол іштей сүйсініп қана қойды. Біраздан кейін Сәрсөбай көнерген сұр шинелін киіп малға шықты. Түнгі күзетші шыққанша мал ішінде болып, қораны күзетті. Қазыханның осы үйге келгелі байқағаны—Сәрсөбайдың жүріс-тұрысы; оның ұстанған шаруасына ұқыпты, қолға алған жұмысын сүйіп, тырнақтап істейтін мінезі. Бірақ ол Сәрсөбайдың жай-күйімен жете таныса қойған жоқ. Тек майданнан жараланып қайтқанын сөз арасында өзі айтты. Осы бөлек қойдың иесі Бейсебай «Тельман» колхозының кексе қойшысының бірі. Ол мал қонысына жүйрік, шаруаға орнықты адам деген аты бар. Қазыханның «Тельман» колхозына келгеніне аз-ақ күн болған. Оның құмға қарай көшкен мал жағына келгені де осы. Бейсебай мен Қазыхан малдың қыстауы, құмның жайлымы жайында көп сөйлесті.

Қазыхан ерте тұрып далаға шыққанда Үмбет көлінің айналасындағы бұйратша құмдар, бөртешік төбелерге

жаңа көтерілген күн сәулесі шашырап түсе бастады. Күм төбелердің кемпір шаш селдір шөптері, күзгі бозқырауға малынып, қыс ызғарын киінген. Сирек болғанмен күмнің бұл шөптері дәнді, осыған жайылған мал бүрсен емес, бұрқырап бозқырауға сүйсінгендей томарына орындарына баяу ғана көтеріледі. Әлі де суала қоймаған кешке ешкілердің бұғы мойын семіз лақтары тізесін бүгін жіберіп еселерін еміп жатыр.

Атын әкеліп ерттеп, Сәрсебай малын өргізуге қамданды. Түнде күзетте болған Бейсебай үйіне жаңа кірді. Түнімен күн ауысқандай бақташы мен күзетші орын ауыстырды. Әдейі ерте тұрып малдарды қарап жүрген Қазыханды көрді де Сәрсебай біраз таңдана қарап тұрды.

Сәрсебайдың бала күнінен ең бір батыл және тез айтатын сөзі үлкен кісіге сәлем беру болатын. Сол әдетін істеп таңертеңгі күм даласының тыныштығын оятқандай күңгірлеп шығатын зор дауыспен Қазыханға сәлем берді.

— Сәлемші жігіт, қойды көптен бағасың ба?

— Осы күзден бері.

— Онан бұрын қайда едің?

— Одан бұрын сыйырда едім. Соғыс басталсымен майданға кеткем. Осы жазда жараланып қайттым.

— Үй ішің қайда? Әлде бойдақ па едің?

— Бар еді, жоқ болды.

— Қалайша?

Қазыханның бұл сұрағына Сәрсебай, мұнайған пішінмен ауырлағандай, бірден жауап айта қоймай қоңыр бөркін бір қозғап киді. Не айтар екен дегендей, Қазыхан Сәрсебайға таяна түсті.

— Сізге әңгіме айтып тұруға қойдың алды өріп кетті. Сынаптай сусылдаған мына қара ешкілер күм төбеден бір асса көз жаздырады. Ешкі деген отшақ мал ғой, және мына бозқырау жонын тоназытып өр-

ген ешкі таңертеңгі бетінде қолды-аяққа тұрмайды. Қой мен ешкіні бірге бағу қойға обаль — деп Сәрсебай алыстап бара жатқан ешкілерге тоқтау дыбысын шығарды. Сәрсебай атына мінгенде шақыру дәмекпендей қой шетінде жүресінен жатқан қарала төбет көзін төңкеріп бір қарап, керіліп орнынан тұрды.

Мал күйіне, әсіресе, ешкі мінезіне сырлас Сәрсебайдың сөзі көкейіне қона қалғандай Қазыхан қойының артын өргізіп қантата аяңдаған қойшыға ере жүріп келеді.

— Сіз білетін шығарсыз, мына Бейсебай біздің ағай болады. Бұл кісінің жалғыз баласы соғыс басталысымен о да әскерге алынды. Мен де кеттім. Ал менің әйелім мен балам осы кісінің қолында қалған еді. Сол жылы ауырып қаза болыпты. Аздаған қара-кұра, жыйған-тергеніміз осы ойда қалыпты. Әскерден қайтқан бетімде осында келдім. Мен бағам, жеңгей күзетеді, ағай басқарады. Әзірше жүріп жатырмыз, — деп Сәрсебай отшан қаракер атын жүре шалдырып ілгері басты.

— Өз алдына бөлек қораға не болып бақсаң қалай болады? Мына ешкіні бөліп бір қора етсек, ешкі фермасын ұйымдастырсақ, деген ой бар. Үйткені қой мен ешкінің қорасын бөліп, өрісін де өзгертпекпіз және мына қора көбейіп бір жерден жайылуға ауырлап та кетіпті. Негұрлым қора ықшамды болса, мал күтімді болар еді. Қазақ ешкілерін асыл тұқымды аңғор ешкімен будандастырмақ едік.

— Ол рас, ешкіні қойдан бөлген жақсы. Ешкі мен қой екі тайпа ел сыяқты, біріне бірі үйлеспейді, асылдандыру әбден керек. — деп Сәрсебай Қазыханның ақылына қосыла сөйледі.

— Олай болса, ешкіні саған бөліп береміз. Сырмінез малың көрінеді, ешкі фермасың қолға алып, бағып көрсен қайтеді?

— Жалғыз қыйын болады ғой, басымда үйде жоқ, — деп Сәрсебай әріде жатқан бір мұнның шетін шығарды.

— Жоқ, жалғыз болмайсын. Мұслиманы саған серік етеміз. Өзі сен сыяқты бойдақ. деп Қазыхан ақырын ғана жымыйды.

— Ол сауыншы еді ғой. Сыйырын тастамас, — деп Сәрсебай ітшей ұнатқан пішінмен айналаға қарады. Осы кездегі Сәрсебайдың кескініне қадала қараған Қазыхан, жаңадан ұйымдастырмақ ешкі фермасының есебін жаңа келтірдім-ау дегендей:

— Мұслиманы бұрын да біледі екесің ғой.

— Өзіміздің ауылдың адамы ғой, колхоз ұйымдасқалы осы мал басында бірге келеміз. Оның күйеуі де менімен замандас еді. Ажал кәрі, жасқа қарайма, қаза боп кетті ғой, — деп Сәрсебай ұзап бара жатқан ешкілерін қайыруға бой ұрды.

* *

*

Бейсебай мен Алдоңғар екеуінің қорасынан іріктегенде құндыздай қара ешкілердің тұқымы толық бір қора болды. Басына қосын көтеріп, қасына серігін қосып Сәрсебайды жаңа фермаға ие қылып бөлек қондырды. Асыл тұқымнан әкелінген ақ теке де осы жерде үйірге қосылды.

Жалаңбас құмның ойдым-ойдым қыяғына қаңаттаса сәлінған мал қораларына «Тельман» колхозының қой ауылдары қатарласа қыстап, қыс ортасы ауғанша сонда болды. Қары көпсіп жататын бұйра құмда мал өте күйлі болды. Қойды құмнан шыға қоздатамыз, деп қойшылар кең жазық құмның алқабына шыға қайта серпіліп қонды.

Екі қорадан құралған ешкінің жайына Сәрсебай әлі

жетік емес. Оның үстіне Мұслиманың мал тану, төл күту сырын да онша көп біле қоймайды. Толып жатқан ешкінің лақтау кезі өте бір қамытшылық уақыты. Ешкі баласы суықты, желді көтермейді. Аяқтанып шыйрағанша жылы жер керек. Бірыңғай қазақ ешкісі болса ол бірсәрі, аңғор текенің баласы қалай туады. Және жастай танып дұрыс табыстырмаса, уыз еме алмай, төл көнек ауыру болады. Жасынан уызға жарымаса жуырда жетілмейді. Бұл жөнде Мұслима не ойлап жүр, о да Сәрсебайға қараңғы. Жалғыз өзі әрі бағып, әрі лак күтіп, төл табыстыруға мұршасы келе ме? Быйылғы төл сын төл. Асыл тұқымды текенің алғашқы төлі алынады. Қолхоз жұртшылығы сеніп алдына коралаған малын берді. Жаңа ферма, асыл тұқымды мал өсір, деп тапсырды. Әсіресе колхоз бастығы малды бөліп шығарғанда не айтты?

«Быйылғы төл асыл тұқымды ешкінің төлбасы» деді емес пе. Осы ой жаздың шеті білінгемі Сәрсебайды сан толғандырды. Мына жүні жібектей ақ текенің лағы қандай туады. Әлде бота сыяқты нәзік, меринос сыяқты кінәмшіл туар, деген ой ертелі-кеш есінен кетпейді. Ол осыларды ойлап келіп, ешкіні колхоз орталығына таяу мал базына лақтатуға бел байлады.

Мал төлдері шағы таянысымен-ақ Қазыхан қойды аралап, қоныстарды шалды. Қары жұқа, шөбі шүйгін, құм қыстаған мал бойдағы түлеп буазы төлежіп аса көңілді еді. Әсіресе, Сәрсебай корасының ешкілері жүндері күндыздай жылтылдап қыстан тіпті семіріп шыққан. Желін сабасын салған қарынсау қабырғалы қайқы мүйіз кара ешкілер мамырлай басып салмақпен жайылады.

— Ешкіні аса жүрдексініп күзді күні атыңды аяй тебініп едің, енді аяғы қойылыпты ғой?—деп Қазыхан малының шетінде тұрған Сәрсебайға келді.

— Күн ұзап, мал аяғы қоюланған көктем уақыты ғой. Және сонау жасамалы ешкілердің бір қатары екі-

үш лақтан берер, деген үмітім зор. Аяқтары ауыр, бір үш-төрт ешкі аздан бері ауыл қасында, аяп өріске жүргізбей қойдым. Тіпті орындарынан әрең тұрады. Мал өргенде мамырлап артында қалады, — деп Сәрсебай малының жайын аз сөзбен айтып өтті. — Бір-бірден тауып, аман лақтап берсе, сол төлді аман өсірсең де олжаң аз болмас — деді Қазыхан, Сәрсебайдың тумаған төлге мақтана сөйлегенін ерсі көріп.

— Сіз екеуді де көпсінейін дейсіз бе, ендеше менің үшеу — төртеуден де дәмем бар. Қырсығынан сақтаса, көп лақтың кұлағын көріп тұрғандаймын.

— Тек көп болып өссін. Артық дәулет бас жармайды, мына сыяқты халық дәулеті отан қуатына тірек болып тұрған кезде үдете өсір. Жаудың жазасын беретін де, елдің жарасын жазатын да осы халық дәулеті. Әрбір отан азаматы шаруаны тоздырмай ұйымдастыра білсе, сонда ғана міндетін атқарады. Басы артығын көрерсін, тек көрінген төлін аман ал. Быйылғы жылың сынды жыл. Асыл тұқымды малдың алғашқы төлін аласын.

Қазыхан осыны айтқанда оқ жаралаған аяғы шым ете түскендей, Сәрсебай сол жақ аяғын бір қозғап қойды. Бұл жараны жеңіс қана жетілдіреді. Жеңісті майдан қуаты туғызады, деп ойлады Сәрсебай ішінен.

— Осы айтқаныңыздың бәрі рас. Осыған байланысты менің бір ойым болып тұр.

— Айтыңыз.

— Айтсам, мен енді жылжып мал базына таяу қонып, ешкіні сонда лақтатсам деймін. Көктемде әуерайы кұбылмалы болады. Қарлы боран қайырмаға кездесе, — жас төл жазым болады. Әсіресе асыл тұқымды лақтан сақтанам. Іргені бір жағынан қораға сала, төлді Сарыбулақ ойында аяқтандырғым келіп еді. Жаңа ұйымдасқан қораға қос түзелгенше көз қырын сала жүріңіз, — деп Сәрсебай Қазыханды өзімсіне именбей сөйледі.

Сәрсебай сөзі шаруаға шын жан ашып айтылған өте қонымды сөз еді. Бірақ Қазыхан бұл сөзді Сәрсебай осы жолы айта қояр, деп ойлаған жоқ-ты. Ойламаған жерден айтылған мал қамы, әсіресе, жас төл жөніндегі сөзі жаңа ой туғызды. Мал базы, көбінесе ірі қараға, жұмыс малдарына арналған. Ал, қой, ешкі жатарлық кең арна, тел тұрарлық жылы бөлмелер бос емес, бәрінде де не бар. Бірінде соқа көлігі, бірінде бұзаулы сыйырлар, кейбіреуінде жас құлындаған бие-лер бар. Қора айналасына ой жүгіртіп, Сәрсебайдың ешкілерін лактағанша сыйыстыра тұрар орын таппай Қазыхан қырықтау қара мұртын сыйпап біраз тұрты.

— Қоралардың бәрінде де не бар шығар. Азғана күн ғой, менің ойым ұста дүкеніне жалғастыра салған сайман қора, көбінесе сол бос тұрушы еді. Соны бере тұрса деймін, малды жайлауға шығарарда орнын Мүслима екеуміз өзіміз-ақ тазалар едік.

Сәрсебай сөзін тыңдап болып Қазыхан мырс етіп бір күлді де:

— Оны да ойламай тұрғаным жоқ. Бірақ сол сайман қора бос емес. Сен бұрынғы қаңғырап тұрған несіз қораны қазір көр. Аузы мұрнынан шығып тұр.

Онда не бар дегендей, сөйлерде сол қолымен иегіндегі кішкене селдір сақалын сыйпап қозғалақтап қоятын әдетін істеп Сәрсебай тіл қатқанша:

— Онда егін, пішен машиналары, олардың құрал-сайманы тұр. Соқаның, бричкелердің қамыт-сайманын да жаңадан жасатып сонда қойдық. Машиналардың керекті ағашы, темір жабдығын да құрастырып жыйнап алдық. Оның бәрін далаға шығаруға болмайды. Сен енді саспашы, төліне де, ешкіне де орың табам. — деп Қазыхан қалған сөзін айтпай, жүруге айналды. Бір ғана мал шаруасы емес, жаңа бастық колхозының бар дүниесін іреттеуге кіріскен қандай ұқыпты адам, деп ішкінен Сәрсебай

— Олай болса жылжып көшіп мен де жетем, деп Сәрсебай қала берді.

* *

*

Сәрсебай келіп колхоздың мал базының қасына қонған күні «Тельман» колхозының сол жылғы көктемдегі бір елеулі күні еді. Сарыбұлақ жазығына сол күні жазғы еңбектің майданы кұрылды. Пар-парынан жегілген кұр аттар, бұғы мойын өгіздер, алшаң басып егіске шықты. Асыл тісті көк соқалар жер қыртысын бауырша тіліп, таспадай сыдырды. Егіс даласының бір шетінен келіп түскен темір тұлпар трактор тобы, алыш күштің атойын салғандай, бүкіл алапты сілкіндірді. Отан соғысының аса шпеленіскен кезеңінде, майдан қуатын, үдету ұраны, ел қайратын өрісте малға, егісте дәнге жұмылдырған барлық еңбек табысы майдан қуатына арналған кез.

Анадағы Сәрсебай ескертуі аяқсыз қалмаған. Соқашыларды шығарып жіберіп бір әредікте Қазыхан жаңа көшіп келген Сәрсебай аулына ат басын бұрды. Ешкілерін қаятатып Сәрсебай да бастыққа қарсы аяндады.

— Қоныс кұтты болсын, көшіп те жеттің бе? Сенің ешкіңе қора әзір, кейбір аяғы ауырланған малыңа біраз шөп те үйдірдім, — деп Қазыхан Сәрсебайдың көшіп келуін қамқорлықпен қарсы алған бейілін білдірді.

Ешкінің алды лақтай бастады. Жақсы ұйымдастырып қойғансыз. Қөсегеңіз көгерсін, — деп Сәрсебай өзінің ең риза болған адамына ғана аузынан шығаратын алғысын айтты. Бұдан әрі олар көп сөйлесіп тұрған жоқ. Соқа шаруасының әлі де бастықпаған жұмыстарына асығып Қазыхан кетіп қалды.

Аяғы ауырлап, осы көште малға әрең ерін келген екі

үш ешкіні Сәрсебай шөп үйілген қораға қойды. Жас лақтарын жылы үйшікке салып, жас төл орнын күйлеп алды.

Ешкінің алды лақтай бастағаннан Мұслимада ұйқы азайды. Бір лақты не бір ешкіні қақтықтырмай, ауыздандырып, шыйрағанша балаша күтеді. Әсіресе, екі-үш лақ тапқан ешкілер қолды босатпайды. Егіз лақ та енесі кұнарлы, күйлі болса өзімен өзі болады. Ал үш лақ, ол үлкен жұмыс. Біреуін қалай да басқа бір жалқы ешкіге егіздетіп салу керек. Ешкілер қатарынан лақтағанда егіздетіп сала қою есебі оңай табылады. Егер қатар лақтаған жалқы ешкі болмай қалса, онда емізік беру, аңдып отырып кезек емізу Мұслиманы мұрнынан шаншылдырады.

Біреуге біреуді танытатын да, жақындататында еңбек еншілестігі. Сөзге сараң, мінезі ауыр, бір тоға Сәрсебай Мұслимаға шаруа жайынан басқа тіл қатып көрген жоқ. Бірі күзетте, бірі өрісте бағып мал қамын ұйымды мінезбен кұнтты ғана қолға алды. Әсіресе, тап осы ешкі төлдеу кезінде екеуі де көз шырымын сирек алады. Бұл жамылып, тон төсеніп деген сыяқты, кұмда қыстап, қырда өрістеп баққан малдарының қызығын көрер, өсімін алар күн туды. Жаңа жылдың жаңа өсімі, жаңа тұқымның жас ұрпағы бірі, екеу болатын, мына баққан мал түлегі екеуінің еңбек қортындысын айтпақ. Жаңа туған әрбір төл екеуіне әрі ыстық, әрі қызықты-ақ. Әсіресе-ұяң, жібек жүнді ақ лақтар ерекше ыстық. Осы малды бірге баққан екеуі де біріне бірі ыстық.

Күндегі әдетімен түн ортасы кезде қолына шырағыдан алып Мұслима ешкілердің ішін аралап шықты. Жалпақ мүйіз үлкен қара ешкі көзі боталап, толғақ дыбысын шығарып мекірене маңырады. «Көптен бері ішін көтере алмай қорада тұратын жануар тақтайын деген екен ғой» деп Мұслима ешкіге таяна түсті. Адамды көргендегі қызғаншақ мінезін істеп, ешкі орнынан тұрып кетпек

болды. Бір-екі ұмтылып еді, орнынан көтеріле алмады. Тұрып мазасы кетпесін дегендей Мүслима да кайып шегінді. Мүслима қораның ішік аралап болды да сыртына шықты. Құлағиектеп келе жатқан таң сәулесінің бөленген қырғыз Алатауының биік қыркалары алуан түсті өмір сырын жағтанып жатқан алынтай үнісіз томсарып, аспан мензейді. «Мынау атар таң, сонау толғатқан ешкінің ішінен жарық дүниеге келер жас төлдің тұңғыш таңы. Осы таңға сан жәндік дүниеге келеді. Мүмкін сан жәндік өмірімен қоштасады, дүние солай, —» — деп Мүслима біраз тұрды...

Мүслиманың мал шетінде атқызған таңы бір бұл емес. Ол бала жасынан, малмен бірге жасасқандай, бұл өмірге әбден дағдыланған. Әсіресе, осы қорадағы ешкіге Сәрсебаймен бірлесіп ие болғаннан бері ол малдың түнгі күзетін өз мойнына алды. Екі жарты бір бүтін дегендей, екі сақа бойдақ көңіл күйімен емес, еңбек ықпалымен бас косты. Уятқа шалдықпай, ешкілерді аман төлдетіп, сенімді ақтасақ, деген ой екеуінің де үнсіз ұғысатын сырлары.

Мүслиманың кұлағына маңыраған жас лақтың үні шалынғанда, орнынан тұрған Сәрсебай да далаға шықты.

Немене, лақтаған ешкі бар ма? Малды араладың ба? Мынау жас лақтың дыбысы ғой? — деп Сәрсебай үйді сырт айналана берді.

—Үлкен қара ешкі лақтады ғой деймін. Әлгінде көргенімде толғатып жатыр еді,—деп Мүслима қораға қарай бет алды. Үлкен ешкі деген сөз кұлағына тигеннен Сәрсебай да асыға қораға жетті. Жерге түсе басын көтеріп өмірге тіл қатқан ақкұлақ қара лақтың үні еді әлгі үн. Ешкі орнынан тұрған жоқ. Тек шіреніп әліде арылмаған жүгінің сезігін білдіргендей болды. Қара лақтың аузын үріп, аяғын сыпырып, Мүслима енесінің алдына қарай жеткізіп қойды. Аналық мейірімімен мекіренің лағын жалап ешкі тағы шіренді.

Бірінің артынан бірі туған үш лақты алып, Мүслима енесінің алдына қойды. Ешкі әлі де орнынан тұрмай оқтың-оқтың шіреніп толғақ белгісін істейді. Жануар әлсіреп қалды ғой, деп ешкінің алдына Мүслима аяқпен су әкеліп қойды. Ешкінің кейінгі сырына Мүслима да, Сәрсебай да оншалықты ой бөле қойған жоқ. Екеуі, лақтайтын тағы басқа ешкі бар ма, мынау үшінші лақты егіздетіп салар ене іздеді. Бірақ, бұл таңда туа қоярлық ешкі көрінбейді! Екеуі қайта оралып қара ешкінің қасына келгенде, күн де көтеріліп шығып келе жатты. Қара ешкінің арт жағында шаранаға оралып жатқан төртінші лақ әлсіз ақырын ғана дыбысын шығарды. «Шығар күнмен таласа туған жануар» деп ырымшылдық әдстпен Сәрсебай өзі келіп аузын үріп, аяғын сыпырып кішкене ақ лақты енесінің алдына апарды. Алды аяқтана, арты маңырап шулаған екеуі уыздай ақ, екеуі қара төрт лақ, қара ешкінің айналасында емшек аймап тұрып-жығылып өмірге талпынды.

Екі лақ қара ешкінің екі емшегіне не, екеуіне ене жоқ, аяқтанып есейіп қалса, басқа ешкі ала қоймайды, бұлардың асырауы шын қиын болады-ау, деген ой Мүслиманы тыншытпады. Кешке жақын лақтаған бір тұмса ешкіге бір лақты егіздете салып еді, жеріп алмады. Содан соң, амал бар ма, лақтардың өз енесінің уызын сауып, емізікпен кезек емізіп, шыйрағанша Мүслима төрт лақты қолынан түсірмеді. Біраздан кейін, лақты екі-екіден жіберіп, кезек емізіп әдеттендірді. Енесі де, лақтар да осыған үйреніп, соған дағды алды. Басқа ешкіге бөлгеннен өз енесінің баурында тұтас өскені соншалық қызықты да көрінді.

Бір күні кешке жақын Мүслима алдымен төрт лақты әкеліп енесіне табыстырды. Ең кіші ақ лақ қабағы түсіп, енесін ембей сілейіп тұра берді. Біраздан кейін мойнын қайрып жатып, орнынан тұрмады. Емізікпен сүт беріп, жылы үйге қойып, Мүслима мен Сәрсебай

қолынан келген емін Үстеді. Лақ нәр татпады. Лақты түнімен екеуі күзетіп шықты. Сүтті ембей қойған сон, аузына қасықпен су тамызды.

— Ана үш лақта жетер, мынаны бауыздай салайыңшы, — деген Сәрсебайға Мұслима:

— Бишара, қызыл шуда жас төлге пышақ жұмсап неден үміт үздің — деп тыйым салды. Өзі барып мал дәрігері қызды шақырып келіп, лақтың өкпесіне компресс қойғызды. Екі күндей балаша құндақтап, күтіп қолынан түсірмеді. Қомпрестен лақ жазылды.

* *

*

Төлін тегіс аяқтандырып Сәрсебай тау бөктеріне көшіп қонды. Көктемнің мейрімді шуақ күндері, жер жүйесі балбырап, көк сүйріктер жетіле бастады. Тау бөктерінің салалары ерте жетілген алуан түсті балаусаға бөленіп масатыдай құлпырды. Балапанын ерткен қаздай қара ешкілерінің егізден, үштен ерткен мәншақтай мөлдіреген ақ, қара лақтарын шұбата Сәрсебай балаусаға өрістетеді. Жаңа ұйымдасқан ферма, асыл тұқымды түлікті, аман төлдетіп бір бел асқандай Сәрсебай аса көңілді. Алғаш әкеліп, үйірге жіберген асыл текеден бір аз ешкі үш-төрттен лақ тапты. Әрі асыл жүнді, әрі өсімтал мал қолына тиді. Тек бағу, күту, бабын білу керек. Ол ертелі-кеш осыны ойлады.

Жайлауға көшетін мал фермаларын аралап, Қазыхан мек Әбдеш, Бейсебай аулынан шығып, Сарыбулақ басына қарай өрледі. Ешкінің отын қандырып, аулына оралған Сәрсебай қаракерін отқа қойып, дөң басында отырған болатын. Елбірей аяндаған күрен төбел аттың жүрісіне сүйсіне, тау бөктерінің жұмсақ өскен самалына омырауын төсеп келе жатқан Қазыханды көріп Сәрсебай атқа мінді. Дөңгелене қаптап,

бұта балаусаларына шүйгі жайылған қара ешкілердің өрісінен лағы әлде қайда көп еді. Әсіресе ақ лақтар көбірек көзге түседі. Қазыхан ешкінің бас аяғын бір шолып, Сәрсебайдың өзіне қарай беттеді. Сәрсебай әдеттегісінше бір қозғалып барып сәлем беретін қоңыр даусын күбірлетіп алдынан шықты. Жас төлін аман өргізіп, балаусалы балбыраған өрісте шалқыта малын баққан Сәрсебай Қазыханға мақтан тәрізді мінез білдіргендей болды. Бұрынғы бұйығып тұратын жабыңқы Сәрсебай емес, ашыла қалжыңдады:

— Бастық жолдас, ескі қоры жоқ, жаңа ұйымдасқан қораға осыдан не шығады дегендей елеусіз қарайсыз-ау, сонда да төл тұяғына қай қойшы бізден асар екен. Көктемін аман-есен алдық, жайлауына жарыса көшерміз. Күздікте де көрісерміз таңдаулылармен, — деп Сәрсебай социалистік жарысқа бел байлап кіріскенін іркүсіз айттып салды.

— Арық сөйлеп семіз шықсаң, байыптап бағып артық өсірсен, менсіз де еңбегінді ел бағалайды. Бірақ мына Әбдеш сені Бейсебайдан көрі төмендеу ұстағысы келеді. Мал несі осы ғой, — деп Қазыхан Әбдеш пен Сәрсебайдың арасына қалжың тастады.

Қазыханның басқа сөзі Сәрсебайға сүйкімді ғана түсінікті ақыл тәрізденді. Бірақ Әбдеш айтты деген сөз оның шамына тигендей:

— Ол рас қой. Әбдештен ондай алақол, алып қашпа, жел сөз көп шығады. Бекең мен екеуі бармақ жаласып қалған жандар ғой, — деп Сәрсебай ойындағы сөзін тура айтатын мінезімен айттып салды. Қазыхан ешкілердің ішін аралай жүруге бет алды. Ешкінің осы шетіндегі жалпақ мүйіз үлкен қара ешкінің құлдыраған лақтары ойнақ салып енесінің артынан шұбай жүре берді. Бір ешкіге төрт бірдей лақты сыйғыза алмаған Қазыхан:

— Мына лақтардың еселері қайда? Адасып жүр ме? — деп Сәрсебайға қарады.

— Олардың енесі осы қара ешкінің өзі.

— Қалайша?

— Қалайшасы бар ма, төрт лақ тапқан бізде үш ешкі бар. Оннан аса ешкі үш лақтан тапты. Ешкіміздің көбі егіз тапқан. Асыл текеміздің бауыры жаман емес — деп Сәрсөбай, бөгде кісіге айтпайтын сырын осы жерде Қазыханға айтып мақтанып та қойды.

— Төрт бірдей лақты бір ешкі жарыта ма? Неге айырып басқа ешкіге телімедің?

— Ол ешкісіне қарай. Мына қара ешкі өзі жарытатын болған соң айырғанымыз жоқ. Қөрмейсіз бе, лақтары жалқы лақтай. Бір қызығы — осы төрт лақтың төртеуі де еркек. Аман болса төрт серке болады. Ал өзге ешкілердің лақтарын басқа жалқы ешкілерге егіздетіп теліп жібердік. Төл шығынымыз жоқ екені өзіңізге мәлім.

— Ол рас қой. Төл шығының жоқ. Тек лайым, жылда солай болсын. Мына көршілерің ертең тауға көтеріліп көшіп қонбақ. Жайлауға бет алды. Сен де көшесің ғой?

— Мен әліде бірер жұма кейін көшем.

— Неге?

— Құралайдың амалын осы бауырда алам. Лақтарым өсе түссін.

— Әлі мұндай да есебің бар ма еді? Мына Әбдеш қара ешкінің сүті мен етінің дәмін білгенімен күн есебінен хабарсыз екен ғой. Тезірек көшірем, деп асығып жүрген осы. Малдың билігі осы кісіде ғой — деп Қазыхан Сәрсөбайдың бетіне қарап күлді.

— Баққаным мал, оның ішінде суық бас ешкі. Сырмиез болмаған асыл тұқымды жас төлім бар. Күн райын, амалдарды топшыламасам бола ма? Әбдешпен тілдескен ауа райын көргенім жоқ. Малды кім бақса тілін сол біледі. Ат үстінен қарап әйде болады, деген белсендіге мал сырын айтпайды. Әбдеш өзі өмірі қой бағың

көрген жоқ, Ешкіден ферма құрып, асым тұқымды мал өсірсе неше жылдай бәстем болып жүрді ғой — деп Сәрсебай Қазығанға Сәдеддин бәр ешкіні айтып берді.

Қазыхан бұдан кейін Сәрсебайға басқа сөз айтқан жоқ. Тек көшер кезде тағы қатынасармыз, деп жүріп кетті.

* * *

*

«Тельман» колхозының Сусамыр жайлауына бет алған қой, жылқы фермалары Талас өзенін өрлей келіп қонды. Осы жерде біраз отырып көшерміз, деген Сәрсебай сөзіне қарағанда, ешкіні де осы арада қырқатын шығар, деп ойлады Мүслима. Осы оймен ол өткен жылы көтеріп алған ақ үйін де жайлап тігіп алды.

Түс ауа күннің де аптабы қайтты. Ұйқысынан оянған Жеңіс атты баласын үй көленкесіне отырғызып, Мүслима өзі де біраз дем алды. Ауыл сыртындағы Найза тас биігінің көсілмелі көлеңкесі құлаш ұрып ауыл үстінен әлде қайда асып кетіпті.

Өзен бойының жетізе өскен көк орайлары көлеңке жамылып жап — жасын болып құлпырған. Тау тепселінің кеулей аққан Талас өзені, асау күрліні үдете тау-жаңғырықтырады. Мал жайына қарай шанжаулап қонатын әдетімен Разия мен Мәриш те үйлерін алыс тигіпті. Олардың іргесін бөлек сала қонар жөні де бар. Әрқайсысысы бір-бір қора малдың несі. Бұлар осы Сәрсебай қорасынан кейінгі екі жылда өніні алып бөлінген жаңа отардың иелері. Олар Сәрсебай қотанына жанаса, көп ұзамай қанаттас қонатын. Бұл жолы мал жайына қарай кеңірек қоныпты. Мал әрісі, қонысы жайында қай-қайсысы болсын Сәрсебай мен Мүслиманы аға көреді, естүтады. Мүслиманың олардың үйлеріне ой жіберуі де осыдан еді.

Әкеңің әдемі көріңсің, ауылдардың қойысын алысқа қарап Мүслима алыста малын оралтын келе жатыр Сәрсөбайды көрді.

— Өне әкең келе жатыр, — деп Әкеңіс балаға әкесін нұсқады.

Ешкілерін ауылға қарай оралтқан Сәрсөбай, көтеріле тігілген өз үйін, екі жағынан шапжаулай тігілген еншілес екі отаудың үйлерін көріп, жымыңдап күлгендей езу тартты. Бұдан төрт жыл бұрын ферма басқарып өз алдына жайлау өрістемек түгіл от басына да не емес еді. Ақ үй түгіл, аяғын көсіле жатар күркесі де жоқ-ты. Қазір, өзі үй болғаны, кейінгі екі жылда жүз елудей ешкі ерекше табысына тигені, қоралаған асыл тұқымды ешкіні шәуттеп айдағаны былай тұрсын, өз қолынан екі отар ешкіні бөліп шығарды. Мынау бөлек қонып отырған сол отарлардың нелері.

Сәрсөбай кейінгі жылдарда қорасы қорлы, өрісі малды, бір колхоздың құтпаны атанды. Қолхоз дәулетіне ұйтқы болдым, деген бір кездегі Бейсебайлардың кейінгі жылдары аты да аталмайды. Қайда болсын Сәрсөбай ауызға алынады. Аудан түгіл облыс шеңберінде де Сәрсөбай алдыңғы қатардан қалмай аталады. Бұл атақ, бұл аброй Сәрсөбай басына неден оралды, ол ойын осыған жүгіртті.

«Қос түзелмей іс түзелмейді деген»—деп те бір ойланып, Мүслимамен жүз еңбегі қосылғанын ырым еткісі келгендей болды.

Мүслима екеуі еңбек өрісінде кездесті, көңіл төрелігімен бас қосты. Жарастықты жар, жан қыйысар дос болып еңбек етті. Ол еңбектері жанды, сүйгендері перзент, өсіргені дәулет болды.

Бірақ, Сәрсөбай тек сол ойға жорып қанағаттанбады. Тағыда ойлана алысқа қарап, «халық байлығын қарыштата өсіруге арналған Сталиннің жаңа бесжылдығы» деді ішінен.

Қаптаған қалың ешкінің тау жақ шетін ала қатарласа алшандай басып жайылған төрт серке Сәрсөбай қорысының сапақтары. Төртеуінің де мүйіздері алшая өсіп, үші қайта бүріле келе айқасқан тап бір баста өскендей, бірінен бірі айырғысыз. Бірақ, ақ құлақ, ақ ауыз екі қара серке әнтек бойшаң да, әрі қылшық жүн, ал жебе құлақ екі ақ серке әнтек аласалау, жүндері түбіттей ұяц. Бұлар суға жүзгенде де, боранда да екі-екіден қатарласа жүреді. Түсіне қарай бөлгендей екі-екіден тізесін аныпайды. Әр қашан малды бастайтын да осы төрт серке.

Осы серкелерге көзі түскенде Сәрсөбайдың көз алдына, сонау 1943 жылдың көктемінде Қазыханға өзінің айтқан сөзі елестеді. Оның сонда «Бұл төртеуі Серке болады» дегені, қалай болса солай айтылған жеңіл сөз емес еді. Мал шаруасына ысылған, жүйрік шонанның сөзі еді. Мына төрт серкені Қазыхан енді бір көрсе, айтқаның келді дер еді. Ол көрмей жүр ме. Күнде көреді. Бұл төрт серкенің өткен қыстағы көсемдігін ол түгіл бүкіл аудан біледі. Бірақ, мен оған әлі күнге сонау өзі көретін төрт лақ осы төрт серке екенін айтып көргенім жоқ, деп Сәрсөбай өткен қыстағы сұрапыл боранды есіне алды.

Өткен қыста «Тельман» колхозының малы Шұбарат құмына барды. Ойдым-ойдым қыяқты өзектер бүркыраған қорықты болғанымен, бұл құм бұйраты аз жалтаң болатын. Соны шөбіне бола келгенмен, ақпан түсізімен-ақ боран көбейе берді. Іле қайта көшуге кейінгі қоныстарды, басқа колхоздың малы алып қалған. Осы құмға келуді бастаған Бейсебай ақсақалға қойшылар аздап ренжісіп те алды. Бірақ соны қорыққа жайылған мал боранды аса елей қойған жоқ.

Сәрсөбай малын өргізерде күн бүркеуленіп аздап жел лебі шығып тұрды. Күн райы төуір емес, ешкінді алысқа ұзатпа, — деп Сәрсөбайға Мұслима ой салды. Бірсыпырадан бері қоныстаған мал арық мөңкіп шайыр-

лап тастаған, өріске шығысымен-ақ суыбыдан, содан тартты. Өрісшіл ешкілердің бетін қайырмай, шүйтте жайып үйренген Сәрсөбай, ауыладан ұшыққан бірінші ешкісі тоқтаған жерге атынан түсті. Таңертеңнен түнеріп тұрған күн сабалақтай жауып, оның үстіне жел көтеріліп, қарды айдай бастады. Қалың бұшпақ түбітті, қалың жүнді үлкен ешкілер жазыла жайылғанмен, лақты ешкілер бүрсендеп үйіріліп, бірін-бірі ықтай топтала берді. Серкелерді, ірі ешкілерді желге беттете, тонгалған ұсақ ешкілерді соларға қосып Сәрсөбай малын ауылға қарай бейімдеді.

Жел барған сайын күшейіп жауа борап, ешкілердің алды ұйлығып, ығуға айналды. Боранмен алданып Сәрсөбай күннің еңкейіп қалғанын да абайламапты. Қаншама жылдан бері құмға мал бағып жүріп бұл сыяқты боранға да кездесіп көрген жоқты. Ол мына бораннан қауіптенейін деді.

«Ертедегі ел ұғымында, майы тоназыса лезде ұшып кететін ешкі суыққа сонша осал мал. Жоқ жерде боранға ықтырып, апатқа ұшыратсам не болғаным. Аз жылдың ішінде айланған аброй төгілгені ме? Асыл тұқымды ақ ешкіні апат ала ма? Өткен жылы ант еткендей адамшылық арды айтып уәде бердім. Қолхоз жұртшылығына ғана емес, бүкіл совет жұртшылығына масқара болам ба, деген ой Сәрсөбайдың басын әңкі-тәңкі етті.

«Мұндайда ой жолдас емес, қарсы тұрған қайрат жолдас» деп ол жан дәрмен малын ауылына беттетті. Боранға қарсы қасқара беттеген төрт серкені алдына сан, үлкен ешкілерді тонтап, солардың ығымен ұсағын айдап, жан аямай қыймылдады.

Ауылға қарай бетін түзеген соң үйренген көңге төрт-серке ешкіні бастады. Ешкілер ұйлығып ығыстаса, төртеуі маңырап желге қасқарды. Сәрсөбайдың дыбысы шықса-ақ малды бастап жүріп отырады. Күн райын көріп, Мүслима да маңды іздеп шықты. Жобамен жүріп отырып,

о да малдың алдынан кездесті. Мүйіздерін шайқап тастап, ешкінің алдынан желге қарсы аяндаған төрт серке ешкілерге алдынан ұстаған ықтырмадаң кем болған жоқ. Бірінен бірі қалмай ешкілер шұбырып қораға келіп ілінді. Малды ықтырмай көңіне әкеліп орнықтырып, аман алып қалды. Серкелердің сол күнгі көсемдігін Сәрсебай есінен екі елі шығармайтын. Сан рет суға айдап та сынап көрген. Сәрсебай көзінің алдынан осы бір көрініс тегіс шұбырып өтті.

Тау салаларының ыраң отына шүйгіген ешкілер желіні сыздай қотанға маңырап келді. Салқар-салқар қосақ болып тізілген ешкілерді Мүслима бастаған әйелдер қатарласа отырып, күрілдетіп сауа бастады. Жаңа ағытылған жас құлындары жарыс салып, жылқы фермасынан қалың жылқысы шықты, өзенді өрледі. Қатарлас қонған қойлы ауылдар өлкені күніренте қозыларын жамыратып, өзен бойы кешкі думанға бөлелді.

Ешкі мен қойлар қырқылып, жібектей томарылған жабағы түбігтер колхоз орталығына жәнелтілді. Қолхоздың қалың дәулеті тұяғымен де, аузымен де өлке сонысын іле шайып, ауыл айналасына мал алыстап жайыла бастады. Өздерімен қанаттаса көшкен «Қызыл шаруа» «Жаңа тұрмыс» колхоздарының малдары Сусамырға өтеді екен, деген хабар да келді.

Бірақ, Талас өзенінен қой мен ешкіні көпір салып өткізбесе қазірдің өзінде қауіпті. Жаңбыр қалың, суы өте мол. Ал, күн ашылып ысый бастаса Алатаудың мұз бөк қары ағыл-тегіл ериді де ақтарылады. Онда Талас өзені бірайсыз өткел бермейді. Бұл жерде біз отырар қоныс жоқ. Әрі мал жайлудан қалады.

Осы хабарды Қазыханға айтып жібергелі біраз уақыт болып қалды. Пішенге кісі шығару, қызылшаны отау сияқты қат-қабат жұмысты іретпей салып Қазыхан жайлаудағы малды ауылға келді.

Көпір салын жиберетін бұл өңірде ағаш жоқ. Ал сонау етектегі ауылдан ағаш әкелудің өзі бір көп жұмыс. Пешен орнын бастаған қамытшылық кезде тасып тасыр, көлік, көпір салар басташы тасып әкелудің есебін таппай Қазыхан көп толғанды. Ал, ұсақ малды қазір өткізіп жибермесе, бұдан кейін Талас өткел бермейді Бейсебай, Әбдеш бәрі ақылдасып, есебін қалай табамыз, деп атқа мінді. Өзен бойын өрлеп өткел қарастырды. Талас өзенінің суы құлаланып арнасынан аса көтеріліп тасыпты. Мұндай көтерілген кезінде Талас суы көпір де тұрғызбайды. Үйткені қар жаңа ери бастады. Ол күн асқан сайын молая береді.

Қазыхан осыны ойлап үнсіз тұрып қалды. Ешкісін қайтарып келе жатқан Сәрсебай Қазыхандарға келіп сәлемдесті. Амандық артынан, Таластан малды өткізу жайы сөз болып, Сәрсебайға да ақылдаса сөйлесті.

— Талас суы тасып кетпей Сусамырға өтіп алған дұрыс-ақ. Бұл жөнінде менің бір айтарым бар. Ұнатсаңдар аларсыңдар, ұнатпасаңдар қала берер. Көпірге ағаш тасыймын деп әуре болмай-ақ қойды серкемен айдап көрсек қалай болар еді. Көпір деген көп жұмыс кей, қанша ма жабдық кетеді, бірсыпыра адам жұмыс істейді, және ол жабдық бұл жерде жоқ, — деп Сәрсебай айтуын айтса да, жұрт ұнатнас, деп әркімнің бетіне жалтақтап қаран қысылып, қызарып кетті. Суға мал көтіп, не серкелер суға түспей жүрсе мүлде маскара боламын ба, деп жүреті дүрсілдеп аузына тығылды. Бірақ оның бұл сөзін іле тұра қалып қағытқан кісі болған жоқ. Тұрған жұртшылық ойланып қалғандай болды.

— Бұл да дұрыс екен. Тәуекел етіп айдап көру керек. Қазір мұз ери қойған жоқ, су жылы және көпір салу үшін ең аз болғанда он күн уақыт керек. Сонау ойдан ағашпен кісі келгенше қашан. Ал, Талас суы қатты тасығанда анау-мынау көпірді де шыдатпайды,

бірден-ақ ағызып әкетеді. Неде болса байқап көру керек — деп Қазыхан Сәрсебай сөзін қостай бастады.

— Ссы күнде қой қарелінге тоғытылады, серкеңі күнгітап жүрген кім бар. Серкеге бастатып, суға қой айдауды бұрын кім білмейді. Сен өзің серкеңе сенімді-місің, жоқ аты серке деп, қорандағы қортық серкештерінді көтеріп жүрмісің? Жұмысты тоқтатып, қойды айдап келгенде серкең судан үркіп жүрмесін, — деп Бейсебай сақтандырған пішінмен Сәрсебайды шеней сөйледі. Басында қауіптеніп қалса да, өзінің сөзін Қазыхан қостағаннан кейін Сәрсебайдың жүрегі орнығып, ерленіп қалған. Сол бойын бекіткен қалпында Бейсебай сөзіне саспай салмақпен жауап қайырды.

— Лакпен бастап өткізсем де мен міндетіме алдым ғой. Серке ме, серке емес пе, ол Талас суының басында байқалады да, — деп Бейсебайға тоқтата тіл қатты.

Басқа елде үн болған жоқ. Ертең ерте қойдың алдын серкемен айдамақ болып, бір қырын жұмыстың шешуі табылғандай болды.

* *

*

Үн тыныштығына бөленген өлке бойы маужыраған қалың ұйқыда. Анда-санда қой шетінен білінген дыбысқа маң төбеттер айбарлы үн шығарады. Алдағы атар таң, айтылған сын сағатын сүйреп келе жатқандай, Сәрсебай аунақшып әлі көз ілген жоқ. Әсіресе, оның көзін ілдірмеген Талас суының тау жаңғыртқан долы гүрілі. Соңша мазасы кетердей Сәрсебай өзен үнін бүгін ғана естіп отыр ма? Жоқ, бүгін ғана естіп отырған жоқ. Ол сол дыбысты күнде еститін, бірақ елемей, маужырап тәтті ұйқыға кететін. Ал, бүгін өзен үні оның сай-сүйегін сырқыратып мазасын алып ұйқысын неге қашырды? Оның мазасын алған өзен үні емес,

бағана күндіз Бейсебайлар айқын сөзі. Бейсебай ала-
ысқан аға, қатты өйлеп қайырында өзіне сенімді тә-
әлде серкелері жұрт ішінде болса да, деп сөзінді де-
айтты.

Мына судан сөзге жүрмей, не мал жазым болып
масқара болам ба? — деген ойлар Сәрсөбайдың ұйқы-
сын бұзып, шошытып оятады. Сәрсөбайдың осы сырын
сезген Мүслима, — «Серкелерің аман болса сені ұял-
пайды, несіне қыйғаладың, ұйқта». — деп бір-екі рет
күңкілдеді. Бірақ, Сәрсөбай ұйқтай алған жоқ. Ол ерте
тұрып малын өргізді.

Жер бетіне ыстық аптабын лық еткізіп төккендей,
шілде күні жалындай көтерілді. Тау беллеуінен ұйтқып
түскен өзен сұмның салқын лебі, өлке бойына бір ко-
ңыр самал лебін жіберіп, жан-жануарды тынымдатқан-
дай болады. Бірақ, о да күннің ыстық лебімен жалын-
ша шарпылып бетке ыстық тнеді. Сәрсөбайдың сайдақ-
талған төрт серкесі малының алдынан оқшау, маңызда-
на басып, майектене жайылады. Таңертеңнен бері
Сәрсөбай көзі сол төрт серкеде. Сөздер мен менің сын-
ға түсер күнім дегендей, қайта-қайта қастарына көліп,
тіл қатқысы келгендей солардың маңынан ұзамайды.

Бейсебай аулынан шыққан үш-төрт атты тура Сәрсө-
байдың өзіне қарай жүрді. Таянған сайын Сәрсөбай бір-
бірлеп таныды. Қазыхан, Бейсебай, Мықтыбек жылқы-
шы, Әбдеш төртеуі. Бұлар таяна бергенде Сәрсөбай ал-
дарынан қарсы шығып сәлем берді. Амандық артынан
қаптап жатқан қаның ешкінің ішін аралай жүріп:

— Алдымен суға өз қоранды саласың ба, жоқ, мы-
на Бейсекең қорасын саламыз ба? Күн түс болып қал-
ды, енді тездетелік, — деп Қазыхан өзен бойына мең-
зеді.

— Алдымен Бейсекең қорасының қойын өткізелік.
Серкелердің су сағмып өрігіп тұрған бетінде қойлар
өтсін, — деген Сәрсөбайдың сөзін ешкім бұзған жоқ,

— Онда мен қойды суға жақындағғырайын, — деп Бейсебай малына қарай бұрылды.

Сәрсебай да ешкісін су бойына қарай еңкейтіпті. Су бойына дөңгеленіп келген Бейсебай қорасының қалың қойы, Сәрсебай ешкісімен шеті қосыла топталды. Өткел басында тұрған Қазыхандар:

— Кәне, серкені бөліп қойға қосындар. Келген бетінде не де болса айдап салып жіберіңдер, десіп қойды топтай, серкені алға қарай айдап тықсыра бастады.

Атынан түсіп, киімін шешіп, Сәрсебай ұзын кұрықшасын ала серкелерін бойдақтап алға шығарды. Талас өзені Кеңсаз жайлауының үлкен көгалын жарып өтер жерінде арнасы енді болғанымен, ағыны баяу, асты кұмдауыт, бірақ терең болатын. Қойды осы жерден әкеліп суға төндіргенде, серкені Сәрсебай суға айдап кеп жіберді. Осы кезде елдің бәрі қыйқуды салып, қойды суға тықсыра бастады. Алдымен суға қарғып түскен екі ақ кұлақ серке бір маңырап жүзе жөнелгенде, жебе кұлақ екі ақ серкелер де ілесе суға түсті.

Алдарынан түскен төрт серкені ес тұта бір топ қой да суға қарғып-қарғып түсе жөнелді. Шыр айнала аққан қарғымалы ағынды су, серкелерді де, қойларды да толқынымен қағып біраз еңкейте ағыза бастады.

Серкелер судың ортасына барған кезде арттарына қарап бұрыла маңырап, тұра қалғанда Сәрсебай қобалжып, орнында тұра алмады. Бірақ серкелер көсемдік мінездерін істеп, арттарынан шұбыра түскен қалың қойды бастап әрі қарай тағы малтый жөнелді.

Бірінен бірі айрылмай судың ар жағына жүзіп шыққан төрт серке, бастарын шайқап, суларын сілкініп біраз тұрды. Арттарына қарап маңырап, өз үйірлерін іздегендей болды. Бергі жакта тұрып Сәрсебай қайтпасын дегендей даусын шығарып шәйттеп айқай салды. Кейін қайтуға қобалжып тұрғандай болған төрт серке Сәрсебай үнінен қозғалақтап барып тоқтады. Алды түскен

калық қой іркүсіз шұбыра түсіп алды арғы қайың шықты. Бейсебай атпен өтіп, судан шыққан қойның алдың беткейге қарай өргізіп жіберді. Сәрсебайға ренді айтқан сөзінің оғаштау болғанынан ұялғандай, Бейсебай су басында тіл қатпады. Тек қат қабатта аржаққа өтіп алып, алыстан көрініс беріп, тілдеспеуге тырысты.

Судан қойдың бәрі аман-есен өтіп болған кезде, Қазыхан киініп жатқан Сәрсебайға келді. Сәрсебайдың осы сәттегі өңінде іштен серпіліп шыққан мақтан реңі бар еді. Оның қараторы өңі нұрланып, бетіндегі шенек дағы, секпілдері қуаныш нұрына малынғандай, тіпті ажарланып кетіпті.

— Ал, шопан, өз малыңды қашан өткізесің? Әлде басқа қоралардың бәрі өтіп болған соң ең артынан өтесің бе?—деді Қазыхан, риза болған пішінмен.

— Мен артынан өткенім дұрыс қой. Мына серкелермен басқа қоралар алдымен өтіп алсын. Мен сізден де, елден де қатты қысылып едім. Айтарын айтсам да, қатты қауіптеніп едім. Әлі де тек қырсығынан сақтасын, —деп Сәрсебай сынды сағаттан өттім, дегендей бойын кеңіте сөйледі.

— Енді ана серкелерді бері айдап жібер, — деп Сәрсебай ағасына айқай салды.

Қоймен бірге өрмей, артындағы өз үйіріне қара тартып тұрған төрт серке Бейсебай келіп суға айдағанда іркілмей-ақ қайтадан суға түсіп бері қарай жүзе жөнелді.

— Жануарлар судан іркілер емес қой. Жарайсың Сәрсебай, былтыр етке сал дегенде кәнбей жүргенің осы екен ғой. Төрт ешкі төрт лақ табар. Бірақ мына серкелер сенің еңбегіңді бүгін-ақ ақтады. Қолхоз шаруасына орасан пайда келтірді. Қанша жабдық, қанша ма адамның қолын босатты. Әркім өз орнында, өз ісінің тілін білсе, қол жетпейтін табыс жоқ. Міне, табыстың үлкені. Шаруа тілі деген осы — деп Қазыхан аса риза болған бейілмен алғыс айтты.

— Сіз бұл серкелерді білесіз. Мен ешкіні асыл тұқым токе жіберіп бөлек бағып лақтатқан жылы көктемде біздің ешкіні аралағашыңыз есте бар ма? Сондағы бір ешкіге ерген төрт лақ осы төрт серке, — деді Сәрсебай.

Сәрсебай осы сөзді айтқанда, Қазыхан саспайтын сабырлы бейнесімен Сәрсебайға қадала қарап.

— Я, я, шын сол төрт лақ па? Алғашқы өсірген асыл төлің, тырнақалды табысың, ел аузына ілінген төл ба-сың еді ғой. Ұйтқың екен ғой. «Ешкі тұқымы егіз лақ, қой анасы қоңыр тоқты» деген қазақ мақалы өмір тәжірибесінен шығарып айтылған — ау! — деді Қазыхан.

1947

„Таңбалы таста“

Таңбалы тас» жайында Сәтжан талай әңгімелер еститін. Бірақ, олардың бәрін ойына жыйып елемейтін. Тек өзінің шешесі Зейненің айтқан бір әңгімесін ұмытпаушы еді. Жанай екеуі күндегісінше ертемен бұзауын өргізіп «Таңбалы тастың» бір үлкен саласына алып барды. Сәтжанның қасынан екі елі қалмайтын «Бөрбасары» бұзаулардың алдын шолып сайдың қабағына шықты. Қырда шоқыйып отырып қарауыл қарады.

«Қоянқұлақ» бастаған марка бұзаулар жүре жайылып сайдың төріндегі бастауға қарай өрледі. Оқу аяқтағанда мұғалімнің жазғы дем алыста оқуға жазып берген кітаптарынан Сәтжанның қолына түскені «Шығанақ» жайындағы әңгіме. Бұл кітапты ол кешеден бері ғана бастап оқыды. Шығанақтың оқымай соңша өнерлі болғаны, әсіресе егіннің тілін біліп көп өнім алғаны Сәтжанды керемет таңдандырды. Бұзаулардың аты өң қатарынан өтіп сайдың басына қарай қаптады. Бұзаудың қыр жақ шетінде жүрген Жанай алдыңғы бұзаулармен бірге ілгері кетті. Сәтжан да кітабын жауып сайдың етегімен жоғары өрледі.

Арқан бойы көтерілген шілденің ыстық күні әлден-

ақ қыздыра бастады. Өсіп жетілген көк сүйрік шөптердің түн самалынан бойына тартқан саақын шіріні де бозарып кебірегіен тәрізді. Осы кең самалың бас жағындағы қереге жарғастың көлеңкесі де күн көтеріле қысқара бастады. Қою көлеңкеден босап шоқтары күн шұғыласына шомылған бұталар еңсесі көтерілгендей, алуан түсті гүлдерін жайнатып түрленді.

Сайдың бас жағындағы қалың бұтаның түбінен шығатын кішкене қайнардың суы жылжып ағып ойдағы арнаға жетпей сарқылмады. Бұзаулардың алды осы бастауға барғанда Сәтжан да сол жерге жетті. Күн ысығанша сай қабағынан түспей үнемі ит-күс қарауылдан отырған Бөрбасар да Сәтжанның қасына келді. Алдыңғы бұзауларды қайырмалап өзі көлеңкелеп отырған Жанай Сәтжанды қасына шақырды. Балбырап тұнып тұрған көк өлеңге түскен бірыңғай қасқа бұзаулар танауы пысылдап, өленді ұзын тілімен орай жұлып жапырласты.

Кейде тау сүзіп жем іздеген көк қыраны бүркіттер аспан әлеміне қалықтап шығады да, әлде қайда самған барып көзден ғайып болады. Сайдың бас жағында айға төне біткен зәулім жартас, қыясынан қыран ұшырған, тәкаббар өр тұлғасын көкке меңзеп көлеңкесін әлі бауырына тартқан жоқ. Оның құзар қыясынан бір құстың шарылдаған дауысы естілді, Сәтжан көп тыңдады. Ол біресе қаршыға, біресе қырғиы үні деді. Бұл жерге текті күс ұя сала ма? Күйкентай шығар, деп Жанай әр нәрсеге елеусіз қарайтын әдетін істеді. Бірақ, Сәтжан Жанаймен бұл жерде сөз таластырған жоқ. Аншы атасы Серікбай «Қаршыға тасқа ұя салмайды, қаршыға шарылдап шақырмайды, тек жас ителгі ғана шарылдап шақырады» дейтін. Ал, мына дауыс Жанай айтқан күйкентай дауысы емес. Олай болса бұл тастағы ителгі ұясы болуы керек, деп ойлады.

«Таңбалы тас» саласының бір артықша хаснеті — күн қанша ыстық болса да сыйырға сөйгел тимейді, жыл-

қыға бүгелек жабыспайды. Ал, мынадай ыстық күн, бұзауларын сәйгел қуса, Сәтжан мен Жанай көп бұзудың біріне не болар ма. Құйрығын шаншып, бет-беті мен кетпеспе еді.

Ертемен жайылып оты қанған бұзаулардың алды үйір-үйіріне топталып, бұталарды көлеңкелеп жусай бастады. Сәтжан мен Жанайдың құлағына шарылдаған ителгі балапандарының дауысы тіпті таяудан естілді.

Түз қырандарын ұстап баулауға Сәтжан аса кұмар болатын. Ол Серікбай атасының бүркітін қолына алып жем бергенін, аңға алып кеткенін көргенде, мен де кұс салсам, деп аса кұмарланатын. Ителгі балапанының даусы шыққан жерін аңдып көп отырды. Жанай көлеңкеге жантайып жатып әндетіп құстың даусын елең де қылған жоқ. Сонша болмады, жартастың сайға үйілген қыя бетіне екі ителгі ұшып келіп қонды. Біреуі жартастың басында отырып, біреуі қыя бетіндегі бір қуысқа кіріп, әлден уақытта қайта ұшып шықты. Ителгі ұясы бар, деген ойын Сәтжан әбден анықтады.

— Ителгіні қара, айтқаным келді ме? — деді Сәтжан Жанайды түргіп, Жанай ителгіні көріп, Сәтжанға сөз қайырған жоқ. Енді екеуі жартастың жан-жағына тегіс көз жүгіртіп ұяға баратын жер іздеді. Оған жартастың сол түстік қыясынан ғана өрмелеп шығуға болатын тәрізді. Қолына бұтадан шыбықша қесіп алып, Сәтжан ұяға бармақ болды. Жанай мен де барамын, деп еді;

«Бұзау несіз қалады» деген Сәтжанның сөзіне түсініп ол тоқталып қалды.

Сәтжанның қасынан екі елі айырылмайтын Бөрбасар жартасқа өрмелеген Сәтжанға еруге ода орнатып тұрды. Қасына ерткісі келмей зекілерде қарайтын суық бейнесімен «кет» деп ақырды Сәтжан. Мұндай зекуді Бөрбасар Сәтжаннан өте сирек еститін. Естілгенде қатты елеп қорқып қалатын. Сол әдетімен Сәтжанға ере түскен жеріне шөкесінсі түсіп қала берді.

Сәтжан жартастың басына қарай көтерілгенде, мандайлары жарқырап етектегі көгалда жусап жатқан бұзаулар аса әдемі болып көрінді. Жартастың орта белдеуіне барғанда секірмелі, оңай да еді. Ителгі балапандарының дауысы шыққан ұя әлі жоғары. Сәтжан бір де тік жүріп, бірде тасқа жабыса өрмелеп жартастың кеудесіне таман келді. Бірақ, ұясы бар қуысқа бара алар емес. Қатарынан біткен аспан зәулім екі жартастың орта жерінде сәл ғана жарықшақ күйе бар. Ұя тап сол қуыста. Бағанағы екі ителгі де, сол жерден ұшты. Ұяға жете алмай қыяда дем алып, әрі балапандардың дыбысын аңдып Сәтжан бір-аз отырады. Жем іздеп, ене-лерін шақырып шарылдаған балапандардың үні тіпті анық естілді.

— Сәтжан-ау неғып отырсың. «Таушыл, сушыл, жүрісқор едің ғой» деп Жаңай етектен айқай салды.

— Е, оңай, болса келіп шыға ғой, — деп Сәтжан Жаңайға жартастың тіп-тік жалтыр текшесін көрсетті.

Сәтжан ұя іздеудің қызығына түсіп тіпті жан жағына да қараған жоқты. Енді ол қыяда отырып жан жаққа көз жіберді. Өрістен оралып қайтқан сыйырды сауып жатқан ауыл табан астынан ап-айқын болып көрінді. Екінші бір салада бойдақ сыйыр бағатын Ахметтердің ауылы тұр. Ол сыйырдың көбі былтыр ғана осы уақытта Сәтжанның өзі бағып жүрген қызыл қасқа бұзаулар.

Мына жатқан бұзаулар да ендігі жылы сол бойдаққа қосылады. Мына бұзауларды жаздай аман есен өсіріп, күз Ахмет баққан сыйырға былтырғыдан жыйырма бұзау артық өсіріп берем. Анау бойдақтың ішіндегі күнажындар тегіс қашқан шығар. Оны да біздің ферма бұзаулатады. Сонда арғы жылы бұзаулы сыйырымыз неше есе өседі. Сыйыр бұдан да кебіейіп өсе береді. Біз өсіре береміз» деп Сәтжан қуанып кетті ішінен. «Осылай өсіргенде бес жылда біз қанша бұзау өсіреді екеміз, соны бір есептейін» деп ол қалтасындағы кішкене ақ борын

өзі сүйеніп отырған кереге жартастың бетіне жаза тап-тады.

Ойында басқа ешнәрсе жоқ Сәтжан цифрларды еске бастағанда, оның көзіне тас бетінен айрықша бір бейнелер көрінді. Ол жазуын қоя тұрып тастың бетіне үңілді. Анықтап қарай бастады. Тастың беті алуан сурет. Жылқы, түйе, сыйыр, қой, ешкі бәрінің де суреті бар. Тастың бетінде сау жері жоқ.

Апасының «Таңбалы тас» жайында айтатын аңызы осы жерде Сәтжанның есіне түсті. Әсіресе өзіне бір таяу тастың бетіндегі бүркіт ұстаған кісінің суретіне үңіліп көп отырды. Сәтжан суреттерді ойып салдыма екен, деп қолымен сынап көрді. Ешбір бедер жоқ. Қызғылтым келген теп-тегіс тастың бетіне, қара-қоңыр бояумен салған сыяқты. Апасы айтқанда да солай дейтін.

«Ертеде елді қалмақ шауыпты» деп бастайтын апасы әңгімесін. Сонда ел үркіп көшкенде бір бала атынан жығылып жүртта қалып қойыпты. Жаудан қашқан ел жақын жерге қона ма, бала табалмай көштің сүрлеуімен мына өзен бойына жетіп, сонан осы «Таңбалы тасқа» келіп шыққан екен. Елден үміт үзген бала бүлдірген, жуа теріп жеп, бауырындағы бір бастаудан су ішіп күнелтіпті. Бала аса бір сыршы ұстаның баласы екен. Әкесінің жазғы тұрым неше түрлі шөптің тамырын қазып, сонан бояу жасайтынын біледі екен. Сол өзі көрген шөптің түбірін жыйнап, бояу жасап; үлкен кереге жартастың бетіне сурет салған екен дейтін.

Апасы айтқан «Таңбалы тас» әңгімесінің үстінен түскеніне Сәтжан аса қуанды. Ол барлық суретті көргісі келді. Бірақ, жалғыз өзі бара алатын емес. Жанайды шақырғанмен де қазір ол жерге бару қыйын. Және бұзау несіз қалады. Балапанды алуға, суретті көруге әдейі бір күні керек-жарақты алып сайланып келу керек, деді ішінен.

Сәтжан жартастың түсін көрсеткенде: — «Не таптың, күсін қайтты?» деп Жанай алдынан ықты. Бұл кезде бұзаулардың алды өре бастап еді. Әсіресе «Қолякұлақ», «Әдейе», «Айыңқарындар» соңымағыш әдетін істеп жотаны қабақтай қаптай жөнелді.

Бұзаудың алды қайда беттесе соның алдыңғы жағында болып қарауылдап отыратын Бербасар да бұзаулардың алдындағы қабақтан көрініс берді. «Кең қарын» «Үлкен қасқалар» бастаған бұзауларды Сәтжан өзі өргізіп жіберді.

— Сен олай кекеме. Мен саған қазіргі көргенімді айтсам не бересің? — деп Сәтжан Жанайға қарады. Әлде неден ойланғандай Жанай: «Не көрдің, ақысыз-ақ айтшы, айтшы» — деп Сәтжанға таяна ынтыға түсті.

Сәтжан көрген суреттерін айтқанда: — «Кәні маған көрсет, әлгінде неге айтпадың?» — деп ренжи бастады. «Саспа досым, әдейі арнап келеміз, өзім көрсетем. Балапанды да аламыз» — деп Сәтжан сеніммен айтатын салмақты мінезімен Жанайды жұбатты.

Қыясына қыран ұялатқан, қыналы бегіне ертедегі бір қыйын күндердің ізін сақтаған зәулім жартаc Сәтжанға — терең сыр, үлкен құпиясымен аса ыстық көрінді. Ол жартастан ұзаған сайын қайта-қайта тастың сонау қыясынан көз алмай қарап келеді. Сонау балапанды алып құмары тарқағанша Сәтжан одан қол үзер емес.

Түскі сүт тартылып, майы алынған сүттің салқындаған кезін бұзаулар да жаңылар емес. Бұзаулардың алды сүт күйған астауларына қарап шұбыра бастады.

Сыйыр фермасының үлкен қорасы аса әдемі салынған болатын. Он сыйырға бір қора, он бұзау бір үйде асырылып, қашан жайлауға шыққанша осылай күтіледі. Бұзауларды туғаннан бастап күтетін Сәтжан әр үйдегі бұзауға арнап ат қойып алады. Оттығып жайлауға шыққанда бір үйде болған бұзаулар тобын жазбайды. Сүт бергенде болсын, қайырып қамғанда болсын, Сәтжан бұ-

заулар тобын өзі қонған атымен шақырып, қолдарын бөледі. Әбден итыққан бұзаулар Сәтжанның дидарына шыққанда шоқталып бөліне де бастайды.

Бузаулар өрісге келерде, орға түсіріп салқандық қойған сүтін астауға күйғызып Зейне күндегі дайындығын істеді. Ауылға алдымен шұбырып түскен «Қоянқұлақ» бастаған жүрдек топты астауға жіберіп тұрған Зейнеге Сәтжан күндегіден де еркелеп қуана келді. Жалғыз ұлы Сәтжанның еркелігін емірсе қарсы алған ана, баласының бүгінгі қуанышында айрықша сыр барын сезді Анасының мейрімді ажарына ақтарыла айтар қуанышын Сәтжан ірке алмады.

Жартастан ителгі ұясын көргенін, апасының өзі айта-тын тастағы суреттерді тапқанын асқан қуанышпен айта бастады.

— Қуатым, өмірлі бол, тірі болсаң талай тамашаны көресін, — деп Зейне баласын баурына қысып бетінен сүйді.

— Апа сол балапанды ұядан алып асыраймын, қоян, шыл алдырамын. Ұрыспайсың ба, — деп Сәтжан шешесіне еркелей қарады.

Зейне «Ал қарағым. Бірақ, әзір қозғама, әлі ерте. Балапан осы күнде ақ үрпik, ерте алсаң жатақ болып өліп қалады. Қарақанат болған кезде атаңды ертіп бар, өзі алып береді» деді.

Сәтжан бұған қуанып апасының айтқанын Жанайға жеткізуге шапқылдап жүгіріп кетті.

Балапан ұясында

Апасының айтқан уәдесін күтіп, Сәтжан әлі балапанды алуды ойлаған жоқ. Зейне де әзір балапан жайынан баласына ешбір сөз айтқан жоқ. Сәтжан мен Жанай көбінесе бұзауды сол ұялы жартастың баурындағы өзек-

«Ертенгісі. Ексігі үнемі балапанның ұясын айдыда. Олар көбінесе балапан қанаттарынан ұядан кетеді, айырылып қалғанды, деп асығады.

— «Ей, Сәтжан сен екуіміз үстіп жүргенде балапан ұшып кетеді де — айырылып қаламыз ғой. Ол анаданы өзіміз барын шыққан Бүркіттің тасынан қыйын емес. Ешкімге айтпай алып қоялық». — деді Жанай.

Жанайдың мына сөзі Сәтжанға ой салып, балапанды тезірек алуды дұрыс көрді. Шынында балапан ұясы Бүркітті тасынан қыйын емес еді. Бірақ, онда бұлар көп бала еді. Экскурсияға апарып мұғалымдары өздері бастап, ақыл айтып отырып еді. Сәтжан осыларды ойласа да, албырт бала мінезі бойын бичеп асықтырып «Жанаш қашан барамыз» — деді.

— Тезірек барғанымыз жақсы, — деді Жанай.

— Онда ешкімге айтпайық, жібермей қояды. Тек керекті жабдықты әзірлейік, — деп Сәтжан Жанайдың сөзін қостады.

Өзен бойынан көшердегі кесіп алған ұзынтал құрықшаларын, бір мықты арқан, жіңішке жіп, қайыс, пышақ сыяқты жабдықтарды буып түйіп, алдын ала бір өзекке апарып қойды. Ел жатар кезде екеуі бұзауларын қарастырған болып жүрістерін де ақылдасты. Егер біліп қойса иешелері жібермейді. Әсіресе Зейне тастан құлап жазым боласындар, деп аяғын бастырмайды. Ал, бұзауда жүріп балапан алам, деп алдану қауыпты. Бұзауларын несіз тастауға болмайды. Не істеу керек? Неде болса ел тұрмай, таң ата кетіп қалып алып келу керек, көп болса таңертеңгілікте бұзауды біреуі өргізіп жая тұрар, — деп сөзді осыған байлады.

— Үй ыстық, далаға ұйықтаймыз, — деп Сәтжан мен Жанай екеуі далаға жатты. Олардың басқа ойы барын елеген ешкім болған жоқ.

Таңертең төсек орынды үйге кіргізіп қой, — деп Зейне Сәтжанға соны ғана тапсырды.

«Тау соғар» тұр, таң атып келеді. Ел ойынан тастады. — деген Жанайдың дабысын өздерінің қастықтары білді. Бөрбасардан басқа ешбір жан сезген жоқ. Аққуы ұшып кетіп оянған екі бұзаушыға таңданғандай, Бөрбасар басын көтеріп барып қайта жатты. Екеуі сыбдыр шығармай киініп, керек — жарақтарын тығып қойған өзекке қарай жытып кетті. Екеуін аңдығандай арттарынан бұлаңдан еркелене басып Бөрбасар да жүгіріп келеді.

Сәтжандар «Таңбалы тасқа» келгенде шығыс жақты ақиызыл нұрына бөлсе күн де шығуға айналып қалған еді. Барлық нәрселерін арқаларына түйініп алған екі ұяшы тастардың жігімен ұяның жоғарғы жағына қарай өрлеп келді. Бұлардан қалыспай Бөрбасар да із қуып қыядан қыяға секіріп барады. Бұрыннан белгілеп жүрген өздерінің орамды деген жерімен тырмысып келіп, екеуі ұяның үстіңгі жағына шықты. Бұлар келгенде жартастың қыясынан ұшып шыққан екі ителгі әлде қайда көрінбей кетті. Ол екі ителгінің ұшқанын көргенде:

— Апырай, анау қанаттанып ұшып кеткен балапандар емес пе, — деп Жанай безек қақты.

— Жоқты айтады екенсің. Құстың балапанын арқардың ылағы дейсің бе, туа салып аяқтанып енесімен ілесіп кететін. Әлі ұшуға жараған жоқ. Өзіміз-ақ аламыз, деп едің. Қәні қалай аламыз? — деп Сәтжан Жанайға қарады.

— Несі бар, ана кұрықшаларды біріне бірін жалғап, осы арадан, ұяға саламыз. Сүйтеміз де балапанды тұзақтан тартып аламыз, — деді Жанай.

— Тұзақтап аламыз деймісің, балапанның мойшы жүлынып көтпей ме? Және осы жерден кұрықша жете ме.

Сен де ойланбай сыйымсыз бір нәрсені айта саласынау — деп Сәтжан Жанайдың ойланбай айтқанын дәлелдеді.

Сәтжан үстіндегі бар киімін шешіп, жалаңаш етіне тонды киіді. Арқанның бір ұшып ұяның дәл үстіңгі жа-

ғындағы жартастың бір мұрыншақталған өркешіне мықтап байлады. Бір ұшын өзінің өне бойына шандып оран:

— Мен мына арқанмен саумалап түсем. Дәл ұяның тұсында бір кемерленген бунақ бар, соған ілінсем, қалғаны оңай. Ал, сен мына бос арқанның бір ұшын ұстап отыр. Егер жазым болып тас бойлаған арқан қыйылса, не үзілсе, онда сен ұстаған арқанмен өрмелеп көрем. Бірақ, арқанды босатып жіберіп мені құлатып, не өзің тартып тұра алмай ұшып кетіп жүрме, — деп Жанайға өз білген әдісін үйретті.

Әншейінде жағдай қыймылдан, сөзді сараң сөйлейтін Сәтжанның мына сыяқты әрі тез, әрі өте тапқыш қыймылына Жанай таңданғандай бетіне қарай берді. Сәтжан өзі дайындаған құрықшаны қолына алып, арқаннан ұстап жылжып түсе жөнелді. Бағанадан бері жартастың басында шоқайып аңырып тұрған Бөрбасар әлде неден мазасызданып қыңсылай бастады.

Ұяның тұсындағы мұрыншақ тасқа құрықшасын тіреп, Сәтжан мысықша тырмысқан ептілікпен дік етіп түсе қойды. Сол жерде тұрып, балапандардың ұясына барудың әдісін ойлады. Ұяға сол жерден біраз солға қарай жағалап қол созбаса, балапан алынбайды. Ал, жанжағында тыянақ етер бұдыр жоқ. Өзі тұрған тастың кемері тар. Әсіресе ұя жақ шетінің кемері өте жіңішке. Осы жермен ұяға бару, балапанды алу қыйынның қыйыны. Мына жерден қол да жетпейді, өрмелеп шығуға тыянақтығы жоқ. Сәтжан азғана ойланып тұрды. Қылыштың қыры сыяқты кенере, тез ойланып шеңерлік қысылмақ жер. Құрықшаның жуантық басына байлап қойған қармақ темірдің керек жері енді болды.

«Мұны не қыласың, балапанды осы қармақпен аласың ба?» деген Жанай сұрағына Сәтжан: — «Керегің кейін көресің, әзір айтқанмен ұғымсыз» — деген болатын. Рас керек жері жаңа келді.

Сәтжан құрықшаның қармақты басын ұяның көме-

ріндегі тастаи қапсыра салып тартып көрді. Көтергіш тартып салмағын салып та байқады. Сенімді тәрізін. Иә, де арқан, қолда қармақ. Тас ұяға талшыған жас қарат қармақтан тартып, ұяға баруға бел байлады. Қармағын қапсырта қадаған жерінсн алмай, содан ұстап тұрып өрмеледі. Ұяның кемеріне қолы ілінді. Тырмысын ұяға жетті.

Сәтжанды көргенде, бұйығып жатқан екі ақ үрпик балапан одан шошына қозғалып шырылдай бастады. Тіршілік дәрменімен ауыздарын ашып, қарақаттай көздері мөлдірен жан қорғау ылажын істегендей болады. Беліндегі балапанға алған орауын шешіп, Сәтжан екі балапанды ептеп қана алып, мертiкпейтiн етiп орап мықтап байлады. Беліндегі арқанның осыған арнап тағылған бос ұшына байлап, Жанайға «тарт» деп дыбыс берді. Бағанағыдай емес, балапанды алғаннан кейiн Сәтжаннан қорқу, сескену қауып қалып, мақсат орындалғандай тұлға бойын қуаныш биледі. Ол өзiнiң әлi де қыя жартасты бегіндегі жалғыз арқанның тiлiнде тұрғанын ұмытқан-дай болды.

Сәтжанның дыбысымен балапанды тартып алған Жанай Сәтжанға қайта дыбыс берді:

— Ендi өрлеп, тырмыса бер, өзiндi де мен тартам, — деген даусы бүкiл зәулiм жартасты жаңғырықтырып жiбердi. Жана ғана екi балапанды аялап тұрған қыя жартастың қыйын қуысындағы әдемі ұя бар асылынан айырылып, кұлазын қала бердi. Арқаннан саумалай тартып Сәтжан жоғары өрмелеп кеттi.

Балапанды алып Сәтжандар ауылға келгенде күн көтеріліп қалды. Күндегі уақытта өре қоймаған бұзаулардың дыбысын сезген Зейне далаға шыққанда, балапан кұшақтап үйiне келе жатқан Сәтжанын көрдi. Баласының күн шықпай кетiп алып қайтқан өнер олжасына Зейне бұл жерде оиша түсiне қойған жоқ. Ол бұзаулардың отынан қалып, өрүiнен кешiккенiн көрiп баласына қатты

ұрыспақ болды. Тап осы сәтте ойда жоқтан жортып кетіліп қалған Серікбайдың баланың ұстаған Сәтжанды көріп дыбыстаған үні кнйі әкетті.

— «Қарағым Сәтжан кұсың қыран болсын» — деп Серікбайдың дауысы саңқ ете түскенде Зейне жалт қарады. Зейненің ашуын бұлтты ыдыратқан оң түстіктеліскен желдей Серікбай үні таратып жіберді. Кұс кұмар Серікбай атынан түсе қалып, Сәтжандардың әкелген балапандарын қолына алып кезек-кезек көріп:

— «Қарағым мұны қайдап танып алып жүреіндер. Мынау бір тәуір ителгінің тұқымы. Ителгінің тұқымы төртке бөлінеді, оның асыл тұқымын «жылаған ата», бұл қаражағал болады, мынау мен тапысам тап соның тұқымы. Түлей келе көрерміз, ақ үрпік күнінің өзінде-ақ мына түскен қаражағал соның ізі. «Таңбалы тастағы» ұя қыйын еді ғой. Оған осал ителгі ұя салмайды. Жазым болмай қалай барып алдыңдар» деп Серікбай таңдана сөйледі. Ондай ойдап хабарсыз тұрған Зейнеге өзіне сезілмеген қатердің бейнесі енді елестеді. Ол кұзар қыйған жартастың қыясынан алған баласының табысына енді түсінді. Бала да, алған балапаны да олжа дегендей інінен ғана ризалық етті.

— «Әкелуін әкелді, баулауы атасыныңкі ғой» — деп Зейне Сәтжанның еркелеп монтыйып тұрған бстінен сүйді.

Зейне тапсыруын тұспалдан ұққандай Серікбай Сәтжанға: — «балапаның астына тобылғы төсеп қой, тұғырға отыруға жарап, оған қонғанша жатақ болып қалмасын» — деп ақыл үйретіп кұс күйіне баулыы бастады.

Тырнақ алды

Қанат күйрығы жетіліп көнектей болып толған қара ителгі тоятты түзден тілейді. Ол ауыл маңына қонған

Тармақ, бұлдырық сыяқты ишпенге құстарға қарап, танынады, аспанға қарап шақырып, аяқ бауын тартып, тұңғышдан түсіп далмалданып, аспан өлеміне қанат қағуды тіледі. Қасына келіп қолына қолдырып «на-на» деп сыйып жатқан берген Сәтжанға дөп-дөңгелек қарақаттай көзін қалап, жүнін жығып, кейде айналаға қарап, ұшқысы келеді. Қосбегі атасының қыранын қолына алғандағы әдеттерін істеп Сәтжан да «қой, па-па, қой!» деп ителгісін сылап-сыйпап сергітеді. Құсын қолына алғанда, Сәтжан алуан хиялмен шалқын, алдырмайтын аңы аз болады. «Әттең, бұл жақта қара құйрық жоқ. Әйтпесе, соған салып үйретсем, мынау деген киік алатын көнек қараның өзі» деп атасының айтқанын есінен шығармайды. Ішінен ителгісін ең қыран деп сенеді.

Сыйыр фермасы күзге қарай Байқошқар бойына көшіп қонды. Бұзаулары марқайып сүт ішуді қойып, ірі малдың қатарына қосылуға айналды. Жаңа қонған соны өзеннің бойы мол су, кең өрісімен сыйыр малға өленді жұмсақ шөбі өте жұқты. Сәтжанның бұзаулары да торпақ деген есейген атқа ие болып, мүйіздерінің тұқымы көрініп, күн санап үлкейіп өсе берді.

Баққан бұзауы торпақ атына ие болған кез Сәтжанның бір белеске шыққан кезі болады. Ол бұзауына торпақ аты берілісімен-ақ, кешікпей қыста бөлек бағылатын бойдақ сыйыр тобына өткізеді. Көктемде туған жас бұзауды торпақ атын алғанша аман бағып, бойдаққа қосу, оның жылдық еңбегінің есепті қортындысы. Ол осы кезді тіпті асығып күтіп жүр.

Жаңа жұртта Сәтжан бірнеше елеулі табыстарға ие болмақ. Оның бірі бұзауларына торпақ деген атты беріп, асыл тұқымды қасқа сыйырдың жана төлдерін қатарға қосады. Сол бұзауындай жайлау жартасынан алған ақ үрлік балапаны жетілген көнектей ителгі болып тұғыр басты. Оны осы өзен бойында аяқтандырып күс алдырады, қоянға баулынды. Жаздай бірі егісте, бірі

шөпте, бірі малда болған кұрбыларымен бас қосып, жағғы көрген жаңалықтарын айтысады. Енді аз күнде мектептерінде оқу басталады, жаңа кітаптар, тың пәндер оқыды, білім алады. Осы ойлар бірінен бірі қызықты болып алма-кезек көз алдына елестеген Сәтжан, торпақтарын түскі жусауына әкеліп, ауылға пірді.

— Сәтжан, сен ителгіңе кешеден бері жем бердің бе? Кәне, бері әкелші көрейін. Бұл антұрғанның тұқымы семіріп кетсе, құс қайтқан кезде қапқыш болады. Сен енді жемді бұған сиертіп бер. Бүгін бір шырға тартып қызылға шақырып байқайық, — деп Серікбай Сәтжанның ителгісін қолынан алды. Атасының осы сөзін жаңа жұртқа қонғалы күтіп жүрген Сәтжан қуанып кетті. Ол ителгісіне екі күннен бері жем берген жоқты. Тойт тілеп шарылдап отырған балапан Серікбай қолына алғанда, қомағайлана жем дәмәтті. Ол қылқындап Серікбайдың қондырған қолының айналасынан жем іздеп жымырылды.

— Е. өзі әбден ашыққан екен. Бұл иттің тұқымы қандай қомағай, қазір қызылды қасқырдың жонынан тартқызсаң да мынау таймайды. Ал мынаны мен ұстап отырайын, ана жемді біздің үйдегі қоянның терісіне бір шетін қызартып шығар да, өзін жіпке тағып, ана қырқадан сүйретіп алып қам, — деді Серікбай.

Атасының айтқанын бұлжытпастан орындап, Сәтжан жемді тыққан қоян терісін қолына алып, ителгісін Серікбай нұсқаған қырқадан барып шақырды. Ашығып отырған қомағай қыран қызылды көріп етпетінен түсті. Ителгі сабалап ұшып жемге бет алғанда, Сәтжан арқанның ұшынан ұстап қоянның терісіне байланған қызылды сүйрете қашты. Түздегі ителгінің түйіп түсетін әдетін айнұтпай істеп жемнің үстіне келіп жеткенде, ителгі қайқап етіп аспанға көтеріліп, жарық етіп келіп қоянның терісіне қалшыллаған қыран мінезбен шүйліп келіп түсті. Ителгінің мына түсісіне аса разы болған Серікбай сентелдей басым о да келді. Жемнен бір-екі тартқызып, қон

бермей сол жерге қондырып тастап, өзі Сәтжанға қарап үйі жаққа қайтты.

Жем басқан жерінде қойқандан біраз өтпеген де, көтеріліп ұшып аспанға шықты. Серікбай қолында жемді қайта көрсетіп, ителгіні енді өзіне шақырды. Қолдан жем алып үйренген әдетті қыранша ителгі аққап бетімен келіп, Серікбайдың қолындағы жемге қонды.

— Мұны бүгін аса тойғызба, ертең бір мына жердегі қара судағы үйрекке салып көрелік. Үйрек ұшқыр қус, алыстан көріп мына шабан шіркін жете алмай қалмаса, мынау алады, — деп Серікбай Сәтжанды қуантып қойды.

Бүгінгі түн Сәтжанға жылдан кем болған жоқ. Ол ителгісінің шырғаны басып жем алғанын, бүркітші атасының мақтап үйрек алады дегенін апасына айтып, түн ортасы ауғанша көзін ілмейді. Таңның атып бұзауын бұзау емес-ау торпақтарын өрістетіп қайта ауылға әкеліп жеткізу сәтін өте ұзақ көріп, әрең дегенде ұйықтады.

Сәтжанның әрбір талабына тағаты қалмай қызықтап қарайтын Зейне де баласынан аз қуанған жоқ. Ол тек баласын аса әуейіленіп кетпесін дегендей сыр бермей, салмақты ақыл айтып, шаруа жағына, ойыстырып, ой сала берді. Бірақ та, үй күшік болмай түзшіл болуын, бұйығы болмай өршіл, ізденгіш болуын өте ұнатады. Көбінесе баласына ой салып, өнерге талпындыратын да Зейненің өзі. Ол баласына:

— Атаңнан мылтық атуды да үйрен, өзім мылтық алғызып берем. «Қару алсаң — мылтық ал, қарның аңса тамағын, талыққанда таяғың» — деген халық мақалын айтып, өнер таңдағанда үйрен дейтіні осындай нәрселер.

Сәтжан күндегі әдетімен уақытында тұрып, торпақтарын өргізіп кетті. Ол атасы айтқан қара су бойына қарай өрістетіп, үйрек қарады. Салқындай бастаған солтүстіктің ызғырық желінен жиреніп, жылы жаққа бет алып, оңтүстікке қарай серпілген үйректер де қара су бойында жыйналып қалған кез болатын. Ұйтқып ұшып,

көңыстамай су бетіне шыймай салып жүрген топ-топ шүрегей салмакпен ұшып, қоғалы шөптесін, салынды бар жерді сағалай көңып, бұкпантайлап жүрген қос көкала мойындар да көрінді. Солардың бәрін бүгін ителгісіне қырғызатындай қызығып, Сәтжан екі көзін үйректерден алмады. Өзім бүгін ителгімді неге ала шықпадым. Мүмкін өз қолымнан-ақ алдырар едім, деп өкінгендей де болады.

Оты қанған торпақтары түскі жусауына бой ұрып, ауылға қарай шалқыды. Әлденеше топ үйректің қара суға келіп қонғанын белгілеп, екі көзін су бойынан алмай, Сәтжан да ауылға жеткенше асығып келеді. Егер атасы алдынан ителгіні алып шығып, қазір жүр десе, ол тамақ ішпей-ақ жүріп кетер еді. Бірақ, атасы оны істемеді. Малың жайғастырып, алды-артын тыянақтан барып, алаңсыз кезді ғана тауып, үйретер өнеріне сонда баулығды.

Сәтжанның асығып келген сырын апасы айтқызбай-ақ ұқты. Атасының уәделі сәті жетіп, бала мақсаты орындалар кез болып қалған тәрізді Осыны түсінген Зейне:

—Атаңа бар, үйрекке апарам десе, бұзауды мен өзім оралтып қайтам. Құсыңды аяқтнадыр, — деді.

—Апа, мына қара суға үйрек сыймайды. Атамды ертіп барам. Атам кеше өзі айтқан, барады, — деп Сәтжан қуанып кетті. Сәтжанның қуанышын ұғып отырғандай тұғырда тұрған ителгісі де, қолынан жем жеп үйренген иесін көріп, шарылдап шақырып-шақырып жіберді.

Ителгіні алып Серікбай мен Сәтжан қара суға қарай жөнелгенде:

«Қайырып салған көк құсы
Қаз ілгенде жаркылдап»

деген Абайдың өлеңін есіне алып, Зейне торпақтарды өргізіп, көпке дейін баласына қуана қарап тұрды.

Жасынан құстың нәшәтүрлі салу әдісін жадына жаттаған Серікбай қара суға таянған кезде, ителгіні шақырпай, су жақтан көлеңкелен, өзінің ығына ұстап, үйректерден ителгіні жасыра бастады.

Түйсігі тұз құсына арналған қолбала ителгі де, осы сырды ұққандай, шарыдағанын қойып жымып келеді. Даңғайыр аңшы мен затты қыран құсының ілезде өзгеріп, басқа мінез тапқан құбылыстарына ойлана қаран Сәтжан да ата ыңғайымен аңшылық әдіске көшіп, демін іштен алып, жан-жағына жымыйып қана қарайды.

Қара судың күнбатыс жағындағы қалың талдың далдасына жеткен кезде Серікбай атын ентелете бастырып, қара судың жарлауыттанған қабағына сып етіп жете беріп, ителгіні көтере ұстап, ат үстінен ұмтылып көп қалды. Серікбай келіп тап берген жерде суда отырған бір топ шүрегей жарық етіп ұшып ойнап аспанға шықты. Зу етіп көтерілген шүрегейдің тобына ителгі араласпады. Атам соған жіберді ғой, деп күткен Сәтжан өзінің ителгісін аспаннан көре алмай, атасының қолында далыдан ұмтылып бара жатқанын көрді. Осы шақта оның леуірін келген көңілі басылғандай, не болды, деген күдік туып, өне бойы тітіркеніп кетті. Соңша болмады, шүрегей ұшқан қара судың бас жағынан пыретін ұшқан қос көкала мойын судан көтерілгенше, атасының қолындағы ителгі де лып етіп ұшып аспанға шықты.

Шүрегейдей зулап ұшып, зырлап ақпай, шабандай ұшып тұзу жөнелген қос көкаланың үстіне ителгі сып етіп жетіп барып, жарық етіп жоғары көтерілді. Құсының осы сәттегі бар қыймылын бағып тұрған Сәтжанның көзіне жас толып, бұлдырап кеткендей болды. Үйректің дәл үстіне жетіп алып, жоғарылап қайта шүйіліп, ителгі үйректің біреуіне түйіліп кеткенде, бір үйрек сылқ етіп құлдырап жерге ақты. Ол үйректің қызығына қаран, ителгісінің одан кейінгі не істегенінен Сәтжан көз жазды. Ителгісі үйректің бірін төсіп түсіріп екіншісіне шүйіліп

қуып жөнелді. Соңша болмады, сасқан үйрәк бұлғ беріп бір шоқ талға барып жоқ болды. Талға кірген үйректі таба алмай, ағындаған бетімен барып, өзеннің қабағындағы бір жартасқа қонып отырып қалды.

Ителгінің теуіп түсірген үйрегін ілін алып, Серікбай да ителгінің қонған жартасына қарай жүгіртіп келді. Құнанымен шапқылап Сәтжан да жетті. Қолындағы қызылды көрсетіп, Серікбай ителгіні жемге шақырды. Дағдылы қыранша бөгелместен ителгі Серікбайдың қолына келіп қонғанда, Сәтжан шектен тыс қуанып кетті. Түздің құсына дәндесе ителгісі қолға қайтып келмей қояр, деп те қорқатын еді. Ителгісі оны істемеді, лып етіп қызылға қайтып келді. Ителгі теуіп түсірген көнектей көкала үйректі Серікбай бауыздап, Сәтжанның қанжығасына байлап берді.

— Құсың аяқтанды, мынау құсыңның тырнақалдысы — сенің де тырнақалдың. Зейне үлкен той істейтін болды, — деп күліп Серікбай қоншынан қара шақшасын алып, қағып-қағып, насыбайын ерніне де тастап жіберді.

Атасының Сәтжанға жұмбақ болып тұрған әрекетінің бірі ителгіні алғашқы бір топ шүрегей үйрекке жібермей, ұстап қалғаны еді. Ол өз ішінен көп үйрекке жіберсе, көп алар еді, мына жекеленген екі ғана үйрекке жіберіп, біреуін ғана алып қалдық, деп азырқанып та қойды. Сүйтті де осы сырды атасынан сұрағысы келіп оқтанды. Бірақ батылы бармады. Сәтжанның осы сырын қабағынан ұққандай, атасы ауылға бет алғанда, әңгіме етіп ұшқыр шүрегейдің ителгіге жеткізбейтін, салған құсына жете алмаса, ителгі беталды ұшып ұзақ кететінін ұғындырды.

Тырнақалды үйрегін алып ауылға келгенде, Сәтжанды шашу шашып қарсы алған Зейне, төбесі көкке жеткендей қуанып, бар тілегін осы сәтте баласына арнап шүкірана ойын айтып жатты.

Ғус ғуған бала

Сәтжанның ителгісі үйрек алғаннан бері, өзіне де бұрынғысынан өзгеше тәрізді. Ерекше тұлғалы қыран бейнесіне ұқсағандай. Тұғырға отырсы, құм қайрақ қызылт көзі жалын шашып, қызықты болып кетті. Апасы да «Сәтжан кұсың әйтпесін бүйтпесін» деген секілді ой бәліп елеген мінез білдіреді. Аңшы атасы, күніне бір рет қолына қондырып сылап-сыйпап, Сәтжанның берген жемін өз көзімен көріп, ол да қадағалап жүр. Үй ішінде де, ауыл арасында да Сәтжанның ителгісінің үйректі теуіп түсіргені әжептәуір сөз болды. Осының барлығы Сәтжанның кұс кұмарлығын бұрынғыдан да өсіре түсті.

— Ертең торпақтарыңды бойдаққа өткіз. Бәріміз көріп аламыз, — деген қолхоз бастығының сөзін есіткенде Сәтжан аса қуанды. Соны жерге қонғаннан бері жетіле ержете түскен торпақтары, әсіресе, «Майғарын», «Қоянқұлақ», «Сыйда қасқалар» іребдел көрініп тіпті қызықты еді. Сол қызықты малын өсіріп, өріс танытып қолхоз дәулетіне қосатын күн жетті,

Торпақтарды бойдаққа өткізіп алған Ахмет:

— Бұзаулардың быйылғы күтімі ерекше болған тәрізді. Торпақтар бұрынғы екі жылғыдан анағұрлым ірі. Ерекше етті, — деп Серікбайға қарады.

— Оның рас, Ахмет, — деді, — Серікбай. — Малмен біте қайнаған адамсың ғой, абайлауың дұрыс. Сәтжан быйыл төлді өте жақсы бақты, Бұзауларын қашан есейгенше күнсiтпей, талдан шарбақ тоқып, көлеңкеге жатқызды. Онан соң бұзауға беретін сүтті ор қазып, күн ыстықта соған қойып, суытып беріп отырды. Бұл бұзаулар ыстық өтпей, күнсiген жылы сүт жұтпай, көлеңкеде жусап, сүтті бабымен ішіп майекті өсті.

— Бәсе, айттым ғой, әйтеуір бір айрықша күтім болған. Бұл әдісті кімнен үйрендің, — деп Ахмет Сәтжанға қарады.

— Жанай екеуіміз, өзіміз ақылдасып істедік, — деп Сәтжан кең танауын бір тартып Сәрікбай ақсақалға қарады.

— Бұларға ешкім де үйреткен жоқ. Осы екеуінің өзі ерінбей жалықпай-ақ істеді, — деп Сәрікбай екі баланың төл баққыш мінездерін көтермелеп қойды.

Сәтжанның бүгінгі бір асыға істеп отырған жұмысы, ферманың айлық есебі. Ол ай сайын фермадан тапсырылған сүттің, қаймақтың есебін және сауышшылардың еңбек күнінің есебін жазып жіберіп отыратын. Ал, Байғошқарға келгемі жыйнақталып жазылған жоқ-ты. Ол таңертеңнен бері соны жазып, есеп дәптеріне қондырып жатыр.

— Сенің есеп қағазың келмегендіктен ауданға беретін мәлімет бөгеліп қалды және май мен сүттің жоспарын орындағаны туралы жазылатын қабарлауда сенің есебіңе байланысты, — деп жазған колхоз есепшісінің қағазы, бар кінәны Сәтжанға аударып мойындатып қойғандай болды. Осы есепті алып баруға Жанай белгіленісімен-ақ Сәтжанды «бол-болдың» астына алып, ол да асықтырып отыр.

Тез бітіруге Сәтжанның өзі де соншалық асық. Кеше кешке Қанай сыйыршы аңызда көп қаздың жүргенін айттып, Сәтжанды мүлде қызықтырып қойды. Кешкі шабытта ителгіні қазға бір жіберіп байқасам, деп іштен соны ойланып, асығып та отыр,

Жанайға беретін қағазын бітіріп, Сәтжан далаға шыққанда, ауыл үстінен шулап ұшқан бір топ қаз тура егіндіктің орнына тартты. Қаз дыбысынан елең алғандай ителгісі талпынып, тұғырынан жерге қонып, аяқ бауын тартқылады. Далада отта тұрған кер құнанын Сәтжан алып келгенше, су бойынан кешкі жайылымға егіндік орнына қарай қаздардың тағы бірнешеуі ұшып өтті.

Сәтжанның бір қарайлап тосканы қырман басындағы

ауылға кеткен Серікбай атасы еді. Ол кісі әлі көрінбеді. Баласының құнанын ерттеп қамданғанын көрген Зейне:

— Қарағым, күн кешкіргенде қайда барасың. Өзен бойына барма, — деп баласына әлде неден ой салды.

— Өзен бойына өзімде бармаймын, мына егіндік жаққа барам. Құсымды қазға саламын, — деп Сәтжан не дер дегендей шешесінің бетіне қарады. Баласының қанығы күсбегілерше қазға салам, деп шыйрап айтқан сөзіне разы болғандай, Зейне жаулығын қолымен ыйығына қарай бір серпіп:

— Түгі торғайдай шіркінің қазды қайдан алсын. Ана жылғы бүркітін қасқырға салып өлтіріп алған ацшы атаң кұсап, кұсыңды қаз өлтіріп кетіп жүрмесің, — деді.

— Апам кейде жоқты айтады, ителгінің қаз түгіл киік алатынын есіткен жоқ па едің. Өзің нанбасаң, ацшы атамнан сұрашы, — деп Сәтжан шыныммен ренжіп қалды.

Сәтжан құнанына мініп, кұсын алып егіндікке жөнелгенде, Шақпақ жақтан соғып тұрған жел екпіндей түсті. Шабытына түсіп ашыққан ителгі салқын желге шыйрыққандай, алдынан пыр еткен торғайларға да лап қойғандай, қолға тұрмай, қымыздап келеді. Өзіне ере шыққан Бөрбасарды Сәтжан ауылдан ұзаған соң ғана көрді. «Ерсең ер, серік боларсын» дегендей Сәтжан оған зекіген жоқ.

Жаздай бұзау бағуға мінілген кер құнан қамшыға еті үйреніп қырсаулау жүретін әдетімен аяғын керенау басады. Егіндік бірсыпыра жер, күн де еңкейіп барады. Сәтжан тез жеткісі келіп, кер құнанды тебініп те, қамшылап та қояды. Бірақ жүрісі өнбей, егіндікке әлі жете алмай келеді.

Ойдағы үлкен егіндікке нек артпа жерден бармак болып Сәтжан далда-далдамен жортты. Әлде неден сезік алып, алда тұрған айқасқа әзірленгендей ителгі де жүнін жығып, екі қанатын салбыратып жымпып келеді. Ителгісінің мына мінезіне соншалық разы болған Сәтжан абай.

ламай егіндікке қашандау бір белестен шыға келді. Егін орнында топ-тобымен бырдай болып жайылып жатқан қаздар кенеттен шыға келген Сәтжанды көре салып, топ-тобымен қаңқылдап көтеріле бастады. Қаздардың дуылдап ұиқан қызығына таңдана қарап, келе жатқанда Сәтжан құсының сып етіп қолынан атып шығып кеткенін бір-ақ білді.

Ителгі қыйқулап көтерілген бір топ қазға қарай зыптай жөнелді. Бірақ, қаздар жоғары көтеріліп кетті. Ителгіден шошынды ма, жоқ өздерінің ұшуы солай ма, қаздар барған сайын аспандап көтеріле берді. Бірине-бірін тіркеген көштің түйсіндей қаздар тізбектеліп Бақанас бойын өрлей, оңтүстікке қарай тартты. Қаздардан әлде қайда төменде ителгі де кетіп барады. Барған сайын жел көтерді ме, ителгі қаздарға жақындаған тәрізденді. Бірақ қаз тобына айқасқан белгісі білінбейді. Екі көзі аспанда, ителгісінің қарасынан көз алмай Сәтжан шауып келеді. Кер құнаны барлығып қалды ма, жоқ өзінің жалқаулығы ма, шабысы бәсеңдеп, қаздар тобы да, ителгі де ұзап кетті.

Сәтжан ителгісін шақырып алатын әдістерінің бәрін істеді. Бірақ ителгісі оған ойысар емес. Барған сайын аспандап қазбен бірге бұлтқа кіріп қарасы әрең-әрең көрініп ұзай берді.

Шығыс жақтан түннің қою қоңыр қараңғылығы да көтеріле бастады. Барған сайын айнала елсіз тартып түсі суық сұр бұлт қалындай түсті, Кер құнанның аяғы қоюлап, шоқырақтаудан да қалды. Ешнәрсені ұқпаса да, Сәтжанның шапқан бетіне қарай далақтап Бөрбасар беталды жүгіріп, о да қызыл танау.

Ителгісін шақыра-шақыра Сәтжанның даусы қарлықты; жел кеулеп киімдерінің етегі далыйып ашылып, құнанын қамшылаймын, деп қамшысының басы ұшып кетті. Қамшы болмаған соң кер құнан мүлде басынып, жортақты да қойып, тоқтауға таянып келеді. Байғош-

қардың Бақанасқа күйр қоспасына таянғанда Ымыр жабылып, қаздар тобы да, ителгісі де көз ұшынан мүлде ғайып болды.

Өзен бойының тал бұталары түн көлеңкесін орашып, мүлде түйілген қара көлеңке болып кетті. Әлі де қарлықан даусымен ителгісін шақырып Сәтжан ілгері тебінеді. Түн болса мынау, ителгіден көз жазды. Енді неге айқайлайды, неге ілгері қарай тебінеді, оны өзі де білмейді.

Солтүстіктің түсі суық сұр бұлты қалындап, қараңғылық қоюланып кетті. Бір топ талдың тұсына келгенде кер құнан мүлде аяғын баспай тұрып алды. Сәтжан құнанынан түсті. Бірақ, әлі де құсынан үміт үзбей аспаға, айналасына қарайды. Құнанына сүйеніп тұрған Сәтжанның аяғына тұмсығын сүйей Бөрбасар да еңтігін баса алмай келіп шөкесінен жатты. Қою қара көлеңкеге шомылған шоқ тал әлде нелердің ұясындай өте жат көрінеді. Ызындаған кешкі жел суылдатып үйірген тал бұталар, құрақ, шалғындар, әлденені күбірлегендей, алуан үн ырғалады. Мына түнерген дүлей табиғаттың ортасында Сәтжан жалғыз болса қайтер еді, болдырса да кер құнаны, Бөрбасары кәдуелгідей тыңақ.

Бағанадан аттың қызуымен абайламаған Сәтжан енді байқады, өне бойы салқындап тоңып барады. Байлағымен сыймаған соң қоңылтаяқ кие салған жұқа етік және шолақ қамзол сишалықты пана болар емес, кешкі ызғар етін қарый бастады. Біраз демігін басқаннан кейін отшаң кер құнан жайылғысы кеп жерге ұмтылды.

Бағанадан бері тек құсының жайын ойлап ешнәрсені елемеген Сәтжан бас қамына енді ойысты. Айнала тастай қараңғы. Ауыл алыста. Қер құнан болса болдырып жүруге жарамай қалды. Үстінде жөнді киім жоқ. Қүздің мынау ұзақ таңында, әсіресе, таңғы боз қырауға қалай шыдайды, өзен бойының елсіз жынысында қандай аңның мекендеп жүргенін кім біледі?

Сәтжан енді аздап сескенейін деді. Оның ойына келген бір медеу өзен бойы ғой. Мұнда шабылған, үйілген шөп болса тауып алып, соны паналасам және құнанымды да сол шөпке қойып тойдырып алсам, деді ішінен ол отыра қалып Жерді қолымен сыйпалап еді, тұрған жері шабындының орны екен. Ол қуанып кетті. Қуанын қол салып, жан жаққа жүгіріп, үйілген шөп іздеді, дес бергенде өзі тоқтаған шоқ талдың жоғарғы жағында үйілген шөптің бейнесіндей бір шоғыр көрінді. Қайтадан құнанына келіп жетектеп, сол шоғырға қарай жүрді. Әлденелер үстінен су-су етіп өте шығады. Ондайда Сәтжан шошып та қалады, үміттеніп те қалады. Үйткені кейбір суыл ителгісінің қолына қонарда суылдап келе жатқан екпіні тәрізденіп кетеді. Шынында ол Сәтжанның ителгісі емес, өзен бойын жобалап ұшып қайтып жатқан үйректер еді.

Сәтжанның келгені сол өзеннің бойынан шауып үйген үлкен мая шөп болды. Ол бұған аулын тапқандай қуанды. Шөптің ық жағына келіп, құнанының ауыздығын алып шөпке қойды. Өзі шөпті қуыстап жантайды. Сәтжанның аяқ жағына келіп Бөрбасар да бұйыға келіп жатты. Ол кейде әлденелерге құлағын тігіп, дыбыс сөзгендей елеңдеп қояды. «Күзет менікі, қайрат сенікі» дегендей Сәтжанға да қарап қояды. Сәтжанның ойына бұл түнде ұры кездесіп, құнанымды іліп әкетер, деген қауып келген жоқ. Ол тек қасқырдан қауыптенді. Қасқырға Бөрбасар сенімді күзетші. Құнаны шөпте, өзі шөптің жылы ықтасынында. Алғашқыдай емес, өзен бойының түнерген қараңғылығына бойы да үйренді. Біраздан кейін маужырап, ұйқысы келіп, Сәтжан қалғып та кетті.

Жанайдың жаңалықтары

Мезгілсіздеу уақытта кұс сала кеткен баласы кешігін келмегенге Зейне түнімен көз ілмеді. Мұндайда жер

жобасын біліп іздерлік Серікбай кұсбегі де үнде жоқ. Қанай сыйыршы қарагеріне мініп біраз жерді қарай табалмай келді. Зейне түнімен далаға отты жағып, таң атқанша отын сөндірмеді, Бірақ, ол оты Қаранай адырының Бақанасқа түскен мурыншақ биігінің тасасына гүсіп кеткен Сәтжанға көрінген жоқ.

Зейне таң ата айналладағы қарауыл төбелерге шығып, жанжақты шолды. Бірақ, баласы бұл маңнан да көрінбеді. Ренжіп отырған Зейненің үйіне Бербасар кіріп келгенде — «Жеңеше, Сәтжаның келе жатыр» — деген Жанайдың шешесінің даусы санқ ете түсті. Зейне баласының келуіне дөт қылмай алдынан қарсы жүрді. Қолында кұсы жоқ, болдырған кер кұнанды тебініп келе жатқан Сәтжан маған ұрысқалы келеді, деп апасынан қатты қорықты. Бірақ, апасы таяна бергенде:

—Қуатым, Сәтжан-ау, қайда болдың, аман барсың ба? — деп ана лебізімен қарсы алды. Апасының мейірбан жүрегіне еркелене, өзінің кұсынан айрылған арманын шаққандай Сәтжан жуасып төмен қарады. Баласының мұңайып жасыған түрін көргенде Зейненің жаны ашып кеткендей болды.

—Қуатым, кұсың қайда, қайда болдың? — деген сұрағын Зейне еріксіз тағы да айтты.

—Кұсымды қашырып алдым, — деп Сәтжан ақырын ғана үн қатты.

—Қарағым-ай, өзің де балалық істедің. Тап күн батарда кұс салған кұсбегін есіткен жоқ едім. Жарайды, өзің аман бол, кұс табылар, — деп Зейне баласының көңлін аулай жылы сөз айтты.

—Біздің Жанай да әлі қайтқан жоқ. Соны колхоз есепшісі аудан басына жібермесе игі еді, деп отырмын. Әлде балалық етіп жолда тайынан айырылып қалды ма екен, — деп Жанайдың шешесі сөйлеп кетті.

—Ауданға жіберсе бара келсін, жаңа газеттер әкелді және мектепке барып оқудың қашан басталағынын біліп қайтады,—деп Сәтжан Жәнайдың ауданға барып қайтуын ұнатты.

Жәнайді колхоз басқармасына келгенде, күн еңкейіп батуға барып қалған болатын. Есепші қағазды алып оқып:

—Атың қалай, жарамды ма? — деді Жәнайдың баеяғына көз жүгіртіп.

—Өзімнің тайым, — деді Жәнайді жауапты лып еткізіп тез айтатын әдетімен.

—Тайың болса, атың мықты екен, мына қағазды ауданға жеткізіп бер, — деп есепші Жәнайді үзілді-кесілді бұйыра сөйледі,

Тайын аяғанмен жұмыстың тығыздығын сезген Жәнайді «жарайды» деді.

Жәнайді бірсыпыра жердегі ауданға баруға тайын да аяды. Және күн кешкіріп қалды, күн батқанша жете ала ма, жетпей ме. Одан да қорқарды. Бірақ, тапсырылған жұмыс өте жауапты. Жәнайдің осы ойын есепші біле қойды да:

—Сен бұл түнде ауданға жете алмайсың. Және барғаныңмен кеңседен ешкімді таппайсың. Бүгін жолдан қой фермасына барып қон. Таңертең ерте апарып бер. Жаңа газеттер әкел, қолыңа берген почтаны қалдырма, — деп есепші жүріс жайын ұғындырып берді.

Жәнайді қой фермасындағы ауылдан шығып өзен бойын өрлей жүріп келеді. Кеше кештен бері түнерген сұр бұлт таң аса серпілді, күннің көзі алыстан жүдеп жететін әлсіз жылуын жерге сараң ғана жіберіп тұрған тәрізді. Аудан орталығына таянған жердегі өзеннің қалың талдарын жиектей жүретін жолмен келе жатқан Жәнайді, өзен бойынан көз алмайды. Сәтжанның ителгісі үйрек алғаннан бері Жәнайді қайда жүрсе де үйрек, қаз сияқты су құстарын көргісі келіп, оны өзінің құсы ала-

тындай қыялдап ойлай беретін. Бүгін де оған жол белгі-ермек болып келе жатқан сол ой еді. Өзен бойынан шірім қара суларына топ-тобымен түнеген шүрегей аралас сүксүр үйректер ерсілі-қарсылы ұшып қонып дуылдан жүр.

Жанай кейде ән шырқап қояды. Ол ауданға жетуге асық. Үйткені көптен көрмеген Нариманға жолығайы. Одан жаңа кітап, журнал алады. Жаздайғы көрген біткенін айтады. Осы ойлармен келе жатқан Жанай аудан орталығының шет жағындағы Нариман үйінің қасына да келіп қалыпты. Қораның сыртқы жағы өзеннің кұрғақ арнасы. Арнада жабылып жүрген бір топ тауық қырқылдап қораға қарай зытты. Сол кезде аяқ баулы бір кішірек кұс Жанайдың алдынан зу ете түсті. Кұс тауықтарға түйіліп келсе де Жанайдан қорғанғадай серпіліп барып қораның кемеріне қонды.

Көз алдында ойда жоқтан пайда болған, қыран күймылына Жанай таңырқана қызығып атының басын бұрып тұра ұмтылды, кұс ұшып барып басқа бір қораның төбесіне қонды. Жанайдың көзіне кұстың аяғында жүрген аяқбауы жылы ұшырады. Ол кұстан онан сайын көз жазғысы келмей, оның барып қонған жеріне таяна жүрді. Кұс Жанай таянғанда сескеніп тағы ұшып қайтадан Нариман үйінің сыртындағы биік талға барып қонды.

Бұл кұстың қолға үйренгені аяқбауынан да, айнала ұшуынан да белгілі. Әлде осы арадағы біреудің кұсы шығар, деп Жанай бір ойланды да, жоқ, осының аяқбауы таныс тәрізді. Біздің Сәтжанның кұсы болмасын, деп атынан түсіп Нариманның үйіне кұстан тасаланып келді. Сол қораның ығынан кұсты басбағып қарады. Кұс ешқайда кетер емес. Ол тайын сол жерге байлап, кұсты қолын созып шақырды. Бірақ кұр қол шақырғанға кұс келмеді. Осы кезде үйінен шыға келген Нариман Жанайды көріп қуанып тұра жүгірді.

— Қолыңды шошайтып бүркіт шақырып жүрсің бе? Ол не, — деп әзілқой мінезімен Жанайды келе нығынан тартып ойнай бастады.

— Нариман, кішкене тұра-тұр, мына кұсты ұстайық. Көрдің бе, аяқбауы бар, — деп Жанай Нариманға кұсты көрсетті. Екеуі кұсты ұстамақ болып шақырды.

— Сіздің үйде кішкене ет бар ма? Көрсетіп шақырсақ ұстаймыз, — деп Жанай Нариманға кұс тілін білетін кісіше сөйледі.

— Ет табылады, — деп Нариман үйіне жүгіріп кіріп кетті де, бір кішкене ет алып шықты. Екеуі кұс қонған қораның қасына барып, кұсқа қызылды көрсетіп шақырды. Ашыққан ителгі қызыл көрісімен ұшып келіп Жанайдың қолына қонды. Аяқбауынан мықтап ұстап, Жанай кұсты айналдыра қарады. Алдымен аяқбауын таныды. Сәтжан осы жаңада ғана кұсына аяқбауға Жанайдың, ескі былғары белбеуін сұрап алып таққан, Жанай сол белбеуін анық таныды.

— Сен өзің кұсбегі болыпсың ғой. Мына кұсты таныдың ба. Бұл кімнің кұсы? — өзі күйкентай ма, немене, — деп Нариман әзілдей бастады.

— Бұл Сәтжанның кұсы. Анау күні үйрек алған, — деді Жанай.

— Оның кұсы бұл жерге қайдан келеді? Сен шын танып тұрсың ба, жоқ әншейін беталды кұсшылымымен тұрсың ба, — деп Нариман Жанайдың өзін келеке ете түсті. Бірақ бұрын кұс ұстап көрмеген Нариман жем іздеп қылқындаған ителгіден жасқанып қалды. Нариманның онысын сезе қойған Жанай:

— Ал бәлем, сені алады. Сәтжанды жамандағаныңды біліп тұр, — деп Нариманға өзі бір кұс тілін білетінсіді.

Нариман қалжақтап айтқанымен, сонау Байгошиқар қойнауынан Сәтжан кұсының келе қоюы көлденең қара-

ғанда қыйсынсыз еді. Бірақ, кеше кешке Сәтжанның қасы. Бақанас өзенің өрлей онтүстікке тартқан қалың талдың соңынан көп ұшты. Еті арықтау, қол бала ителгі қаздардың сыртына шығып одан жоғары көтеріле алмады. Бірақ қаз қыйқуымен аспандап алған ителгі жеммен көтеріліп сырғып ұша берді. Әлден уақытта, қаздар қарасынан көз жазып төмендеп қалың талға келіп қонды. Ол осы талды бірнеше рет айнала ұшып, үстінен сүзіп өзіне жем қарап өтті. Бірақ, жем де, жем болардың кіші-гірім күс я басқа қоян сыяқты аң да кездеспеді.

Жер бетін түйшықтыра басқандай өркештенген қара бұлт төмендеп, түн қоюлана берді. Осы түн қаранғылығында тал бұтасын тұғыр еткен қол бала ителгі де таң атқанша дем алды. Таң лебімен оянған табиғат сыбдыры қанат қақтырғандай, мойнын ішіне алып бұтақта түнеген ителгі де дүр-дүр сілкінді. Әлден уақытта ұшып шарыққа шықты, бойын жазып аяқ астынан өзі үйренген ауыл бейнесін көрді. Өзін ұстап жем беріп желпіндірген жандардың қарасы елестеді. Содан айналып шықпай, ашыққан қыран, асыраған қолдан қызыл дәмеліп, сол айналадан көп ұзамады. Осы айналсоқта ол Жанайға кездесті.

Жанай ителгіні Нариманның үйіне байлап қойып почта конторына барды. Көптен көрмеген құрбысынан қалмай Нариман еріп жүрді. Почта беретін жерде Нариманның тәтесі қызмет істейтін, бауырымен бірге келген Жанайды көріп, жылы ұшырай амандасты, қолындағы почталарды алып, колхозға жіберілетін қағаздарды берді.

— «Мына қағазды ауылдағы мұғалімге өз қолымен тапсыр. Мұндағы орта мектепте оқыйтын балалардың тізімін де тез берсін және өздерін де тез жіберсін» — деп қадағалап тапсырды.

Жанай мен Нариман бір қап хат-хабарлар мен газеттерді алып Наримандікіне келді. Жағай тайманың өр-те-

қымын жөндеп, тартпасын қайта байлады. Нариман екеуі қаптағы почтаны теңдеп ердің артына таңды. Содан соң Наримандікінен бір ескі тері қолғап тауып алып, ителгіні байсалды аңшыларша қолына отырғызып байқады. Нариман Жанайды үлкен жолдың бойында дейін шығарып салып, Сәтжанға сәлем айтып үйіне қайтты.

Сәтжан Жанайды асығып күтті. Ол құсымды Жанай ұстап әкелер деп тіпті ойлаған да жоқ. Ол оны жана газет-журнал әкеледі және оқудың жайын біліп келеді деп күтулі. Құсынан айрылған, бұзауын малға өткізген, жолдасы жолаушы жүрген Сәтжанға осы бір күн өте ұзақ тәрізді болып көрінді.

Жанайды асығып күткен Сәтжан үйге кіргеніне аз-ақ уақыт болған. Әлде неден жүрегі дүрсілдегендей ол үйде де отыра алмай, тағы тысқа шықты. Осы шығуында ол Жанайды көрді. Жанай да ителгіні көтере ұстап Сәтжанға қарсы масаттана жортты.

— Менің құсым, менің құсым, — деп Сәтжан тұра жүгірді.

— Я, сенің құсың емес, өзім ұстап алдым. Құс өзімдікі, — деп Жанай біле тұрса да Сәтжанға құсты ұстатқысы келмеді.

Ия саған аяқбаулап ұстатқан шығар. Онан да қалаған жүрек жарлынды ал. Қәні, ителгімді берші өзіме, — деп Сәтжан Жанайға жабыса түсті.

Қалаған шүйіншіңді ал, деп өзіне жалынышты пішінмен сөйлеген Сәтжанның сөзі жүйесін босатып, Жанай кенеттен жайдарыланып кетті.

— Шүйіншімді өзің біліп бер. Мына құсың ауданға менен бұрын барған екен, сол жерде ұстадым. Оқу басталғалы жатыр. Екеуімізге де мектепке тез келіңдер, деп жатыр — деп барлық жаңа хабарын айтып салды.

Алғашқы сонарда

Сабақ басталғалы біраз уақыт болды. Колхоз фермалары да жайлау өрістерінен оралып, өз орталықтарына келді. Сәтжандардың аулы да ауданға неқ артпа жердегі қысқы қораларына қонды, жылы үйге кірді. Содан бері Сәтжан кұсын қолына алған жоқ. Бір нәрсені кұпнтағанда соған біржолата кұмарта істейтін әдетімен сабағына алданып, кұсына көңіл бөлмеді. Оған оның қолы да тимеді. Мектеп ішіндегі пионер ұйымының жұмысын басқарады. Оқумен қабат ұйым жұмысын дұрыстап алғанша тыным таппады.

Ауыл сонау Бақанасқа қонғаннан бастап кұсының етін қайырып Серікбай кұсбегі аңға шығуға ерте-ақ дайындалған. Ол алғашқы сонарды асығып күтеді, күн жылуы ерте қайтып үздіксіз жауған жаңбыр, кара суык, кұсын ерте арықтатып аңға салар күйіне келгеніне бірсыпыра болды. Бірақ, қабатынан келген шаруа қамытшылығы Серікбайдың қарадай аңға шығуға мұршасын да келтірмеді.

Октябрь мерекесі қарсаңында бірнеше күнге демалысқа босап Сәтжан да үйіне қайтты.

Сәтжан мен Жанай үйге келгенде шешелері жоқ еді. Өздері күтетін сауын сыйырлар қорасына үйілетін шөпті тасып, қораны жылылап, сыйыр қыстату қамына ферма әйелдері де тегіс жұмыла кіріскен. Мұндай кезде бел шешпей, аса зейілденіп Зейне үйде отырмай, үнемі шаруа басында болды. Ол колхоздың шөп тасуға босатып берген көлігін үздіксіз жүргізіп, қар жауып қалмай жұмысын бітіріп алу қамында еді. Сәтжан келісімен қағаз, кітаптарын үйге қоя салып, сыйыр қораға барды. Шөп тасуға баратын көліктерді алып Зейне жүргелі жатыр еді. Шешесіне еркелей қасына келіп Сәтжан:

— «Ана, қайда барғалы жатырмын?» депті.

— Шөпке барам, — деп Зейне жүруге қамданды.

— Апа шөпке мен барамын, сіз үйдегі шаруаңызды істедіз.

— Шаршайсың ғой қарағым, өзім-ақ барамын, — дегенше болмай:

— Жас мен шаршағанда, ал, өзіңізше, — деді Сәтжан.

Баласының бұл сөзіне Зейне өткел айтқан жоқ. Жанайды ертіп Сәтжан шөп тартуға кетті. Шаруа қамына күйгелекпен жүрген Зейнені Сәтжанның орамдылығы сергітіп жіберді.

Мысық тоғанының ойынан шауып үйілген шөпті төгіс әкеліп үйіп Сәтжан күн бата үйіне келді. Дәл сол күні жылқыдан атын әкеліп Серікбай сонар күтіп отырғанды. Іңір арасында Сәтжан Серікбай үйіне барып біраз отырды. Құсының етін көріп:

— Пәлі-ай, ертең бір қан сонар бола қалса, — деп тоқталды Серікбай.

— Сәтжан далаға шығып келші, қазір қар жауып тұр ғой деймін. Онда күн тез ашылады. Сәті болса ертең аңға кетем, сен де жүр, аң қағып үйрен, — деп Серікбай Сәтжанды жұмысады. Сәтжан үйге келіп қардың хабарын айтқанда Серікбай күлімдеп, — Зейнеге айт, атыңды қамда — деді.

Сәтжан өз үйіне келгенде қуана, шешесіне еркелей келді.

— Апа, аңшы атам ертең сонар болады, түлкіге ертіп шығам, деп отыр. Сіз жіберсеңіз атаммен бірге аңға барам, — деп Сәтжан шешесінен жауап күтті.

— Қарағым, атаң анарса бар, жолың оңдалсын. Бірақ, сабағыңнан кешігін қалушы болма, — деді.

Осы сәттегі ана мейірімінің аргы өзегін сезгендей Сәтжан жымыйып күлімсіреді. Ол анасының рұхсатын алысымен аңшылық қамын істеп, жүгіріп атасына кетті.

Түн орғасы ауа күн суығын, жаналақтап қар жауын.

ашылды. Серікбай күткендей ақ-қансонар болып, қар жердің бетіне көпірген ақ көрпе қар төседі. Таң атында сонаршылар атқа мінуге қамданды. Ителгісін ала мұра-мек болып Сәтжан оны далаға алып шықты.

— Сәтжан, ителгіні апарып тұғырына қондырып байлап кел. Сәті болса екеуімізге мына саршегірдің де қызығы жетеді. Ителгің бүркітке бөгет болады, есінде болсын, ителгіні көрсе бүркіт аңға ұшпайды. Бүркіттің бар қорқатын кұсы ителгі ғой, — деп Серікбай ақша айтты.

Атасының айтқанын істеп, ителгіні тұғырына қондырып, Сәтжан да кұнанына мінді. Жаңа түскен ақша қардың ызғары шымыратқан таң салқыны өтімді еді. Күйіне келіп аңсырап отырған қанығы қыран ақша қардың ызғарына шымырап бойын жыйнағандай дүр-дүр сілкінді. Қыранның қанат-күйірығы жел үйірген шоқ кұрақтай судыр-судыр етті. Аңға шыққанда кұсым шақырып дыбыс бермесін, деп үндемей жортатын әдетімен Серікбай Ақшатау биігін бетіне алып жорта жөнелді. Қер кұнанын тебініп жіберіп Сәтжан да атасына ілесті.

Жауын тынып жалтырап ашылған айлы түн, жаңа түскен ақша қар, ақ торғын жамылған сұлудай алыстан бұрандап көрінген Ақшатау. Қабақ түйген қараны түн кұшағы емес, жер әлемін нұрға бөлегендей үллідеп түскен тұңғыш қарға малынған Ақшатаудың қара жартасты зор қыялары еді. Таң белгісінен сұры қашып өлуі-рей бастаған жұлдыздар көк торғын шатырға шашылған бриллианттай алыста жылтылдайды.

«Қара жерге қар жауып,
Қарды көрген бір мұрат,
Қара жерден қар кетіп
Жерді көрген бір мұрат»

деген ел ойшылдығын Серікбай есіне алды. Жыл мерзімдерінің құбылыстарына кұмарлана сүйсінетін қарт кұсбе-

Ең туңғын сонарға соншадық, тонымсыз қомағайлықпен қарайды. Ол бала күнінен құмартын қуған жап серілігінің серпініндей қыранын қыядан ұстап, алпыс екі айла-лы түлкіге жібереді. Жап-тәнімен аң құмарлығына берілген көрі аңшы көңіл шөлін қандырады. Ол «Өнер өріне шығу өз мерейін, табысың халқың үшін» деген халық нақылын да есінде ұстап келеді. Қыран құсты баптап қыр тағысын қырғызып, еліне асыл аңнан табыс береді. Ол Сталиндік жаңа бесжылдықтың табыс қорына осы қыста қосатын табысын осы бүгінгі сонардан бастайды. Айтылған серт, алынған міндет бар. Соны ақтаудың алғашқы адымы осы жортуыл.

Сұңғыла ізшіл құсбегі Ақшатау түлкісінің түнде жор-тар өрістерін бұрын да сап шарлаған. Қайда жортады, қай қорымға шығып жатады, ізін қайдағы шыйырға гастайды, оған бәрі тайға таңба басқандай мәлім.

Күн шықпай қыяға шығып үлкен қорымның басынан бүркітті ұстау керек. Қағушы баланы етекке қалдырып қай жермен барады, қалай қағады, әлде із бар ма, оны қалай қыйып алады, міне соны ұғындыру керек. Ептіліктің де, тапқырлықтың барынша сынға түсер сағаты келді. Қағушысы болса,—бұрын аң қуу әдісіне жаттықпаған жас бала, мылт кету, қапы қалу да жажап емес. Серікбай осы ойларды қорытып келеді.

Тау алқымына келген жерде бір өзектен өте бере Серікбай атының басын тартып тұра қалды. Дыбыс шығармай, ата қыймылын аңдып келе жатқан жас аңшы да құнанның басын іркіп тартып алды. Серікбай аттан түсіп, жердегі бір ізді қарап жіберіп, құсын жерге қондырып Сәтжанға ым қақты. Құсынан біраз жерге барып, Сәтжанға Ақшатау биігінің бір терең сайын көрсетті.

—Мына жатқан із осы өлкенің бойына жортып қайтқан түлкінің ізі, қазір ол сонау шатқалдың өріндегі қорымға барып жатқан болар. Ана ағарған таң белгісі. Мен қазір Ақшаның ана биігінің жаман қыялап, сонау

қорымның басына шығам. Сол жерден барып құстың
гомағасын тартамын. Мен сол тұрғыға таянғанда кұна-
ныңа мін. Осы ізбен жүріп отырып анау сайды өрле.
Қорымға таяна бере дабыл қақ. Сол кезде кұстан көін-
ді алма, мен кұсты жіберісімен дабылды қойып, кұс қай
жерге түседі соны аңды. Егер кұс етекке келіп түлкіге
түссе, мен келгенге қасына таянба, — деп Серікбай
Сәтжанға кұсбегі әдісінің осындай бір алуан тосын сы-
рын ұғындырды.

Желе жортып тұрғыға таңнан бұрын шығуға жөнел-
ген Серікбай Сәтжанға бұрынғысынан әлде қайда өзге-
ріп кеткен сыяқты болып көрінді. «Белім, тізем» деп
ауыр қозғалып, атқа әрең мінетін атасының жүріс-тұрысы
жас жігіттей жымырылып көз ілеспейді. Аң қызығы жел
бергендей қол-аяғы жерге тиер емес.

Сәтжан көзін алмай Серікбайдың қарасын қыядан
күтеді. Шығыс жақты қылаңдатып таң да көтеріліп
қалды. Тау қойнына тығылған түн қараңғылығы да
біртіндеп ыдырап, Ақшатау қойнаулары әсем көріністері-
мен айқындала түсті. Ал атыңа мін, мен де тұрғыға
таяндым дегендей Серікбай бір қыядан көрініс берді.
Сәтжан да атасы айтқан жобамен ізді қуалай, қорымды
сайға қарай өрлеп келеді. Біраздан кейін түлкі ізі бұлға-
рып басқа бір қолат сайға жалт берді.

Сәтжан ізді қойып қалың қорымның етегіне іліне да-
был қақты. Үнсіз тұнып тұрған терең шатқал селт ег-
кендей күңіреніп кетті. Сәтжан дабылына ұшқандай
шынның кұзар басынан кұйыла саршегір де ойнап ас-
панға шыға келді. Дабыл қағуын қоя салып, Сәтжан
күйкылжый ұшқан қыранның қанат қағу қыймылын ба-
ғып көзі аспанда.

Қыядан оқтай ойнап ұшып шыққан қыран зыптай ақ-
қан бетімен қалың қорымның дәл үстіне келді. Түнеріп
тұрған бұталы қойнауына қарай үңіле күйылып келіп,
жарық етіп қайта аспанға шықты. Кұстың түйілген же-

рінен бір сөзік алғандай Сәтжан да көзімен қалың қойнауды тінтті.

Күйылып келген қыраншан қаймықнастан жалтыр қыяға кере тұра қалған айлашыл ал-қызыл тағы шұбатылып жөнеле берді. Қайта серпіліп аспанға ұшқан қыранға жекпе-жекке келсең кел дегендей қызыл күрен тағы көлендеп қыя бетке қарай құлаш ұрды. Керіп жайған ақ жібекке маржан домалатқандай түлкі сырғып барады. Қорымның қыр жағындағы кер қайқаңның бұдырап түскен көбік қарына ойындағы көлеңкелі қорымның күн тигізбей жетілген асыл мүлкін бұландатты. Жарқ етіп аспанға шыққан қанды көз қайта түйіліп, қанат күйрығын қомдап алып, түлкіге шаншыла келіп күйылды. Қашып құтылмасын білген әдісқой түлкі қайқанда тағы кере тұра қалды.

Күйрығын қоқайтып, ыржалақтап айбат шегіп керіп тұрған түлкі көзін қан жауып, тоятын көріп түйілген қыранға қаймығып қалар қайрат болып еленген жоқ. Қалшылдаған қанішер батылдықпен жарқ етіп таңнан бір сыпырып, қас қаққанша түлкімен ұмар-жұмар болды да қалды. Атасы айтқан ақылдың осы минутта қалай есінен шыққанын кім білсін, Сәтжан алдындағы қыя құзға қарамастан тұра шапты.

«Қар аппақ, түлкі қызыл, бүркіт қара
Және ұқсар қаса сұлу шомылғанға»

деген Абай өлеңі тап осы сәтте Сәтжанның көз алында аққарға алтын сыямен жазылып, мені оқы, деп тұрғандай еді.

Өрден ылдыйға қарай шапқан Серікбай құсымен түлкінің майдандасқан жеріне Сәтжаннан бұрын жетті. Құнанын тастап Сәтжан келгенде — алкүрең түлкіні сұлатып салып, атасы сол түлкінің бір санын шығарып алып, қыранына қызыл тартқызып отырды. Бір қаққан қабағы-

нан барлық атрапты сүзіп көріп алғандай саршөп де несіне мақтанғандай алыс төңірекке төкаббар ерліктен көз салып күйқылжып қарайды.

Жорға тауына жорық

Қар бекіп, суық түскелі, Сәтжандар сан рет шаңғы жорығын жасады. Демалыс сайын жақын жердегі мал фермаларына барып, газет оқып беріп, почта тасып, малдың жәйі-күйін де біліп отырды.

Сәтжан әлі құсын қоянға салып аяқтандырған жоқ. Серікбай атасы сонау күнгі сонардан бастап: Қаранай, Шақпақ, Шұбар айғыр, Жорға, Жауыр тағы тауларына кетіп құсын салып, ауылда болған емес. Ал, жалғыз өзі алып шығуға құсының етіне де жетік емес және құсын тағы да қашырып алам ба, деп қорғанады.

Көптен үйінде болмаған атасы, бір күні атын тынықтырып, өзінің кір-қоңын жудырып бір-екі күн дем алды. Және күзден бері алған жыйырмаға тарта түлкісін, қақпанмен алған бір-екі қасқырын дайындау орнына өткізді. Атасының осы бір көңілді кеші Сәтжанның қысқы демалысымен қатар келді. Ол ителгісін қолына алып атасының үйіне келгенде, құсбегі қарт бүркітінің бөтегесін тазалауға кірісіп жатыр еді. Кесек-кесек екі шақпақ қантты құсына жұтқызып жіберіп, жем бермей, құсын тұғырына қондырып байлап қойды. Құсқа қант берген дегенді Сәтжан көрмек түгілі естіген де емес еді. Бұл Сәтжанға өте бір өзгеше жаңалық болып көрінді.

Атасы Сәтжанның ителгісін қолына алып, етін көріп біраз отырды. Етейіп қалыпты, мынау ертең алып шыққанмен қоянға түсер ме екен? сүйтсе де байқалық, — деп ителгіге кішірек-кішірек екі бөлек мұз жұтқызды. Енді апарып кілет үйге салқын жерге байлап қой, мынау

етімен суықты елемейді — деп Серікбай Сәтжанның ителгісін қолына берді.

Таңертең Серікбай кұсбергі Сәтжанның үйіне өзі келіп ителгіні қолына алып етін көрді. «Байқап көруге болады, сүйтсе де» деп ителгіге тағы бір бөлек мұз жұтқызып жіберді. «Түске дейін мына жерден қоян көрсетін қайтайық», деп Серікбай атын ерттеді. Сәтжан қуанып, ителгіні атасының қолына беріп, өзі шаңғысын киіп алды. Сәтжан үйден шығуын аңдып тұрған Жанай да шаңғысын жылмаң еткізін сырғытып жетіп келді.

— Балалар көп ұзамалық, мынау талдың ішінде бірлі-жарым қоян болу керек, сендер сол талға қарай барыңдар. Мен ана «Борша тастың» мұрыншағына шығып ителгіні ұстап отырайың. Сендер қоянды айдап шығыңдар, — деді Серікбай. Екеуі мына сөз құлағына тиісімен айдап жарыса жөнелді. Жортып барып Серікбай да мұрыншақ тасқа шықты. Атын тасаға қоя салып, ителгіні алып тастың басына шыққанда, Сәтжандар да талдың ішінен лақтай бір ақ қоянды үркітіп айдап шықты.

Көптен аң көрмеген ұрыншақ ителгі етбетінен түсті. Серікбай да қолын көтере сілтеп, ителгіні қарсы алдынан көлденеңдеп өте берген қоянға жаба салды. Ителгі, әдеттегі теуіп түсетін дағдысын істеп, қоянның дәл үстіне келе беріп жарқ етіп аспанға көтерілді. Қорғалап, тығылар талдың ішінде жаңағы өзін қуған шаңғышылар жүр, мына сырты өзіне кұс жіберіп тұрған аңшы, су жүрек, сасқан қоян бой жасыра алмады, ителгінің көктен түйіп түсер темірдей тегеурініне қара кұсын тосқандай артқы екі аяғымен шоқая қалды. Дәл осы сәтте, жоғарыдан шаншыла құйылған ителгі көктен түскен жайдай жарқ етіп қоянды желкеден түйіп өтті. Түсе бергенде атып кетіп, ителгіні жер соқтырам, деген әдісіне қоян үлгіре алмады. Етбетінен түскен қоян тыпырлап орнынан тұра алған жоқ. Тал інінен ағызып Сәтжандар да келіп жетті. Келе қоянды ұстап аталарына алып келді.

— Осы ителгі өте бір күйсіз қыран. Мынау етмен айырмай қоянға түсуі түсу-ақ, — деп Серікбай тыманын басынан алып бір сілкіп киді.

— Бұл қоян Жанайдікі, тағы қағындар, — деп ителгіні қызылға шақырып алып Серікбай қайтадан тастың басына шықты. Талдан әлгіден басқа қоян табылмады. Бірікк өзеннің ар жақ қабағынан бір топ шыл ұшып келіп төбенің күнгей бетіндегі бір кішкене кара сыңға қонды.

Шылды көре салып ителгі тағы етбетінен түсті. Серікбайдың қолынан шығысымен ителгі ойнап аспанға шығып алып шылдардың дәл үстіне түйілді. Ителгіні көрген соң бірде бір шыл қонған жерден көтеріле алмай, жағырлай жер бауырлап сайдағы көпсік қарға сүңгіп кетті. Шылдардың қарға кіргенін көріп тұрған Сәтжан мен Жанай ағызып келіп, қарға кірген шылдардың бірнешесуін ұстап алды.

Қысқы каникулға босар алдында шаңғышылар үйірмесінде Сәтжан шаңғы жорығына шығуды ұсынды. «Жорға тауындағы қой фермасына барып қайталық. Малды көрейік, малшыларға газет апаралық» — деді. Оның сөзіне Нарیمان қосылды. Оныншы кластың оқушысы Қапан: — онда біз Сәтжанның ителгісіне қайрақты өзенінің құры мен қоянын алдырамыз. Бұл бір тамаша серуен-дем алыс болады, — деді.

Сөзді осыған байлап, жүріс әзірлігіне жұмыла кам істеді. Шаңғышылардың бұл жүрісін аудандық комсомол ұйымы да ұнатты. Комсомол ұйымы бұларға арнаулы тапсырма берді. Бұлардың бұл жүрісі «Жорға тауына жорық» деп жарияланды.

Шаңғышылар алдымен ауданда, Жорға тауы мен Шұбар айғыр тауларының картасын жасап алды. Кісі басы бір-бірден құбыланама (компас) алды. Бұл жолдағы кездесетін үлкен хауыптың бірі топтанған қасқыр. Екіншісі, — түтей соғатын боран. Осылардан сақтану

камы ескеріліп, керекті кұралдар да алды, Сәтжан өзінің ителгісін алып жүрудің қамын істеді. Ителгісіне талдан иіп жіберіп бөлеу ағаш жасады. Дәл жүрерде соған жатқызып орап бөледі де, арқасына іліп алды.

Шаңғышыларды аудан орталығынан аттандырған ұйымдастырушылар ең шеткі «Еңбек» колхозына дейін шығарып салды. Сол жерден шаңғышылар таң ата тұнжыраған сырттың тұман басқан бұйратын бетке алып сызып берді.

Белес-белес бүктетілген Жайлау тауларының сілемдерін көктей өтіп, шаңғышылар ағызып келеді. Теңізге жүзген балықтай, жүйрік шаңғыларымен қар теңізіне жер бауырлаған тұманға сүңгіп кетіп әлде қайдан барып шығады. Жүрген сайын балғын денелерінен күш қызуы бұрқырып, жастық жалыны аспанға атады. Бірақ тұман жер бауырлап серпілер емес. Қапан тұра қалып сағатына қарады. Біз шыққалы үш сағаттан асып кетті. Бір қыдыру жерге келіп те қалдық. Аз дем алайық, деп шаңғышылар іріле қалды.

Қалталарындағы картаны алып жайып, құбылғанаманы қойып, жүріс бағыттарын қарастырды. Әзір бетіміз дұрыс тәрізді, деп аз дем алыстан кейін тағы жүрді. Барған сайын тұман белдеуленіп қоюланғандай. Күн көзінің бедері тұман пердесіне малтығып ешбір сызат бермейді. Жүрістің алдын бастап келе жатқан Қапан:

— Егер бетіміз дұрыс болса, осы алдымызда бір кұрғақ арна кездеседі. Сол арнамен кұлдыйлап отырып Жауыр тағы саласына барамыз. Егер ол арна кездеспесе, онда біз бір жағына бүйрек шығып кеттік, — деді. Шаңғышылар тағы біраз жүрді. Қапан айтқан арна кездеспеді. Бір калың мыйқы адырдың ішіне түсіп жуырда содан шыға алмады. Осы адырдың бір үлкен сайына келгенде, алдарынан жаңа ғана жорытқан бір топ қасқырдың ізі кездесті. Шаңғышылар үлкенді-кішілі жеті қасқырдың ізін санап шықты,

— Аншы атамның айтуына қарағанда қасқырдың топталатын айы бола қойған жоқ. Бұл бір ұялас қасқырдың ізі. Егер ұялас тобы болса, олар көзіне көрінген қараға ұрынғыш болады деуші еді. Енді бірімізден біріміз аса ұзамалық. Және жан-жағымызды байқап отыралық, — деп Сәтжан тұз тағыларының сырынан жолдастарына хабар білдіріп қойды. Біраздан кейін мыйызы адырдан шығып құлаш ұрған жазыққа түсті. Осы жазықта шаңғышылар бойларын жаза шаңғыларын жұлдыздай ағызды. Бірақ елі де мөлшерлі жерден белгі тапқан жоқ.

Біраздан кейін солтүстіктен жел лебі шығып тұманды сырып көтере бастады. Тым алыс атырап болмаса да біраз жердің бұйрат шоқылары көрінді. Булыққан дала, тұншықтырған тұманныан серпілгендей болды.

— Біз жаңылыс жүрмеппіз, мынау Жауыр тағы өзенінің Шұбар тау жақ қабағындағы кең жазық. Қазір Жорға, Шұбар айғыр тауларының төбесі де көрінеді. Ал, басындар жолдастар! — деп Қапан бойы жазылып құлаш ұрған жүйріктей оза жөнелді.

Алғашқыда сонша қунақы болғанымен Жанайдың балғындап қатаймаған әлсіз денесі шаршауға айналды. Ол осы сыдыруда бірсыпыра жер кейіндеп қалды. Кішкене белестен асқан жолдастары алыстап бара жатқан тәрізді. Қапанмен тізе қағыса сілтеген Сәтжан да қалыспай ағызып берді. Ерегіскен жүйріктей екеуі жүріс қызығына түсіп жолдастарынан ұзап кетті.

Барған сайын жел көтеріліп, жақында жауған қырбық қарды айдап, жаяу борасын басталды. Екі қара саны сырқырап шаңғыны сілтей сырғытуға келмей, Жанайдың денесі ауыр тартты. Айқайлап жолдастарын шақыруға намыстанып, ол әлі де болса күшін жыйнап қуып жетпек болды. Әсіресе оның қысылатыны Нариманның қылжағы. Егер Нариман Жанайдың болдырғанын білсе, өмірі мазақтап иығынан түспейді. Барған сайын дене-

сі ауырап, Жанайдың жүрісі өнбейді. Әлде жолдастарының бәрі күшейіп көтеріліп кетті ме, әйтеуір өз жүрісіне көңілі тоймайды.

Сұр қардың үстінде көбіктеніп жатқан көбік қарды қақпалап мініп жорғалатқан ерке жел ақ жорға жайу борасынды үдетіп барады. Алыстан андағайлап Шұбар айғыр тауының найза шыңы көрінді. Шаршап келе жатқан Жанай қуанып кетті. Ол шаңғысын тұқыра баған сырғытып зулата жөнелмек болды. Сонша болмады әлде қайда жел лебінде бір жат дыбыс талықсып көңіл естілді. Дыбыс әлде ышқынып соққан жел дыбысы, әлде ұлыған қасқырдың дыбысы. Осы дыбыс құлағына шалынғанда Жанайдың шаршаған салмақты денесі тұршігіп әлде неден шошынғандай жеңілденіп кетті. Оның көз алдына бағана кездескен көп қасқырдың ізі елестеді. Дауыс барған сайын молайып анықтала түсті.

Ағызып барып-барып арттарына қараған Сәтжан мен Қапан жолдастарынан әлде қайда ұзап кетіпті. Жел серпіп, тұман сырылуы, алыстағы таулардың басы көрінуі, бұлардың ойын сергітіп көңілдендіріп жіберді. Бірінің артынан бірі ілесе ағызып Нариман тағы басқа жолдастары көрінді. Бірақ, бәрі түгел емес, кім кейіннен қалды, қалай қалды? Олар осыны ажыратып алғандың кейінгі жолдастары келіп қалды. Жанайдан басқасы түгел. Тек арттарында қалған кішкене белесі шымылдық болып Жанайды сол жасырғандай, бәрі соның жолын көздейді. Жанай тез шыға қоймады. Аз тосты, дыбыс күтті, Жанай жоқ.

— Ол жай бөгелген жоқ, не жазым болып шаңғысы сынды, не өзі бір бөгетке ұшырады. Бармаса болмайды, көні менімен кім жүреді? — деді Сәтжан.

Сәтжанның сөзін Қапан қостады. — Екеуміз барайық, жүр, — деп Қапан шаңғысын кейін қарай бұрып алды. Бағананың көрі жел көтеріліп, боран үдей бастаған. Желге қарсы қасқая сырғытқан екі шаңғышы омырауан

желге төсеп, тұқыра шапқан жүйріктей тізе қағыса құлаш ұрды.

Ұлыған дауыс барған сайын молайып, Жанайдың арт жағынан өзіне әлдешелер лап қойғандай оны бойын елес биледі. Оның қорқу сезімі билеген денесі ілез шыйрап, кенеттен дуылдаған бір қайрат қанат қақтырғандай шаңғысын зулатып келеді. Дыбыс өшті. Жел екпінмен әлдекімнің шуылдаған серпіні естіледі. Бүктетіліп құлаштаған жүйріктей Жанай алдына қарай сермеп келеді. Жанамалап өзіне келіп қалған көкжал қасқырдың арандай ашылған аузы әлі көзіне түскен жоқ. Бірақ өзімен жарыса өрекіген қар құйыны, әлде нені қоршап алып ұшқандай, көзі жайнаған сабалақ құйрық бір аппақ денені алдынан көлденеңдете берді.

Көзі жайнап, тілі салақтаған тайыншадай көкжал қар топанын ұшырғандай алдын орай Жанайға тап бере өңмендеп таяна түскендей болды. Сол сыяқты бір екпін сол жағынан да зуылдап келіп қалды. Жүрегі аузына тығылып, тек жан ұшыра шаңғысын қысыла сырғытты. Артынан қуалай соққан жел көбік қарды үйіріп әкеліп лап еткізін атын жібергендей бүрк еткізіп лақтырады. Қірпігіне қырау тұрып, жасаураған көзіне жап-жағының бәрі қасқыр болып қамап кеткендей болды. Сол сәтте қарсы алдынан ағараңдаған екі тұлға елестетті. Жүрегі қысылды, аузына тығылды, ол бірақ іле сергіп есін жыйып алды. Неге сонша қорқады? Жолдастары қайда? Қасқырға алғызбайтын қайла жоқ па? Ол осы ойларға келгенде сергіп кетті. Қалтасында жүрген жаңада ғана Нариманнан алған «күміс» оттығы бар. Қасқыр отқа жоламайды. Қазір орамалын тұтатып алып, қасқырды шонытады.

Сүйтеді де сырғып кетеді. Мүмкін сол сәтте жолдастарына да жетер.

Бес бөлтірігін ергіп алып, Жанайдың алды-артынан орай қаптаған бір арлан, бір қаншық қасқыр, енді ғана

бата қыймылдауға бет қойып, жас етке сілекейі шұбырып, ақ еді, бірақ, ол үміттері орындалмады. Емін-еркін енді ортаға ала бергенде Сәтжандар келіп қанды. Жерде тарған қасқырды көре салып Қапан қолындағы оқта берденкемен алдынан көлденеңдей басып салды. Қасқыр қаңқ етті. Сүйітті де жел үйіріп айдаған қар тобына кіріп жоқ болды. Елсіз жайлауда азық іздеп алынған ашқарақ қанды ауыз қасқырларын Арқаның сұрылымы пылы қақпалап шаңғышыларға көрсетпей түтей және.

Сәтжан жүгіріп келіп Жанайды құшақтай алды. «Қызым бола жаздадың ғой, неғып кейінде қалдың» деп Жанайдан жай сұрай бастады. Жанайдың алқынына жүрегі сонда барып орнықты. Қапан үшеуі азғана алып алаңдағы шаңғышылар тобына келіп қосылды.

Шаңғышылар ызғытып келеді. Күн сілкейін қасқыр. Төбесі ашық белдеулене соққан боран, кей жерде түтеп болып түк көрсетпей, кей жерде алаң-бұлаң ашығып кетеді. Осындай бір алаң-бұлаңда шаңғышылар жер жобасын анықтап бетін түзетіп алды. Жорға тауына қой фермасы қыстаған кең саласына көз байлап бақылау ілінді. Бірақ, үлкен аңғардан ағыза соққан боран бұл өлкеде ерекше түтеп кетті. Күн бата боран қоюлағанда жел де суыта бастады.

Жер жобасын, қой қыстауын бұрын көрген Қапан құбыланамасына қарап алып желге қырындай тартады. Әлі ауыл белгісі жоқ. Алдан жүріп келе жатқан Қапан бір дыбысқа құлағын тосып тұра қалды. Қалғандары да дыбыс шығармай бұрқыраған боран ішінен үн кетті. Бұлардың күткені ферма қораларынан шығатын дыбыс. Бірақ, бұл дыбыс оған ұқсамайды. Қарлыққан, шаңғыдан әлсіз дыбыс. Біраз жерге келгенде, ұйлыға кіріп келе жатқан қалың қой кездесті. Қойды көргенде шаңғышылар хауыптеніп те қалды. Қалай несіз, неғып келтіріп алды? Әлдеқандай бір уақытқа кездесіңдер.

бөлінді ме? Міні, осы сұрақтар шаңғышылардың ойында андап тұрғандай болды.

Әлгі естілген дыбыс талу жерден тағы шықты. Шаңғышылар қойдың алдын тоқтатып, ықтырмауға кірісті. Қойдың алды аздап бөгеле бергенде тағы бір топ қой келіп қосылды. Осы топ қойдың ішінде дауысы барлығын, әбден қалжаураған қойшы да қалды. Ойда жоқтан қойының алдын тоқтатып өзін қорсы алған жастарға қойшы қуанып та, таңданып та қарады. Жорға тепсеніңіз сұрапылдана соққан дүлей боранына қойын ықтырмаймын, деп күні бойы алысып әбден қалжыраған қарт қойшы қайта шыйрағандай сергіп кетті.

—Қарақтарым, жолдарың болсын? Мал да өздеріңдікі, шал да өздеріңдікі. Ықтырмаймын, деп алыса-алыса әбден қалжырадым. Ауыл мына тұсымызда алыс емес. Қырындата-қырындата бетін түзей алмай, жеткен жерім осы еді. Әзір қойым түгел, енді айрылам ғой, деп қорқып ем, — деп қойшы шаңғышыларға барлық салмақты да, сенімді де тастай берді.

—Қойға енді біз не, ал, ата, бетті өзің түзе! — деп Қапан жолдастарымен қойдың бас-аяғын ықшамдап меңгеріп алды.

— Алда қарақтарым-ай, есімді енді жыйдым. Есіл малдан айрыламын ба, әлде қасқыр киіп кете ме, деп шошып ем. Жолым болды, — деп қуанғаннан көзіне жас алғандай болды. Әрі қойшы-қойшы қар кернеп, әрі шаршап әлсіреген қойшы тек жобалап ауыл жөнін ғана айтып нұсқап отырды. Шаңғышылар қойды топтап бытыратпай, қойшы айтқан жобаға беттетіп алып жүрді.

Қойшы айтқандай ауыл да сиһна алыс емес еді. Аздан соң барлық қойды түгендеп ферманың қорасына еңгізді. Шопандар аудан орталығынан әкелген жаңалық хабарға қанық болды.

Сәтжандар ферманың ең иеткі аулы Қайрақтының қыстаған Ниязбай қорасына келді. Жорға саласынан

шығатын Қайрақты бұлағы жағғытұрым тасын, жаз ортасына жетпей аяқсын тартылып қалады. Сол тасуында жайылған судың орнына тал аралас қалың бұта өседі. Қазір ол түйе көрінбейтін тоғай болып кеткен. Сол тоғайдың іші толған қоян, күр, қырғауыл неше түрлі ұсақ аңдар болады. Бұл аңдарға Ниязбай шопанның қызыл тазысынан басқа ешбір жәндік аяқ басын көрген емес. Ниязбай қызыл тазыны ілуде болмаса бұл тоғайға әкелмейді. Көбінесе қырдағы түлкіге қосады. Аңы мұн құсын тел есірген Қайрақты бойы аңқұмар Ниязбай, жас талап Сәтжан бастаған жастардың аңсарын аударды.

Әзілқой Нарман: — ал Сәтжан сенің қыраныңның қызығын қашан көреміз, — деді Қайрақтыдағы ауылға келген күні.

— Аңға шығып қыран сынайтын жерге жаңа келдік. Тәнертең шығамыз, — деп Сәтжан Ниязбай ақсақалға қарады.

— Ондай ойларың болса тіпті жақсы. Өзім алып шығам, — деді ол.

Ниязбай өзінің атына мініп, тазысын ертін шыққанда ылғый жарау қылацнан мінген жорықтың жігіттеріндей жас шаңғышылар сып етіп олар да шықты. Бөлеуімен алған ителгісін арқасына салып Сәтжан тенты бастап сырғып берді. Құс пен қоянның көп жүретін жерін сырттан бағатын Ниязбай алдан түсіп жортып отырды. Ниязбай өзеннің өр басына келе бергенде тоқтай тұрды:

— Сәтжан екеуіміз ана қабақша тасқа шығамыз. Сендер осы арада қалың, мына тоғайдан бізге қарай қоян қағып қашырыңдар! Мүмкін, құр да бар шығар, — деді.

Сәтжан мен Ниязбай барып қабақшаға шыққан кезде, шаңғышылар түс-тұсынан тоғайға кірді. Бөлеуімен шешіп алған ителгісін қолына алып Сәтжан да Ниязбаймен қатарласа отара қалды. Жан-жағынан асыр салып кірген сертек жүрісетей саяндай тоғай іші үн қағ

ты. Әлде не бір аңдар орғып ойнап үрке жөнелді. Сәтжан мен Ниязбайдың тап алдынан көлденеңдей жоғарғы қыяға тартқан бір топ тағы ешкі, таңы жарқылдап жөнеліп берді. Бұрын ешкіні көріп ит қосып көрмеген Ниязбай не дерін білмей сасып қалды. Сәтжанның қолынан лып етіп атып шыққан ителгісі жер бауырлап барып көтеріліп жосыған ешкі тобының үстіне шықты. Ниязбайдың айтағын күтпей-ақ ешкіге қосыла жөнелген қызыл тазы о да тақымдап барады.

Көрмеген аңдары алдынан өрген, күтпеген жерден итін қосып, құсын жіберген екі аңшы не қыларын білмей аңырып қалғандай болды. Ниязбай атына мінгенше шаңғысын сырғыта Сәтжан сызып берді. Ешкі тобының үстіне шыға көтеріліп алған ителгісі, күйқылжып келіп шапшыла бір ешкінің басына түйіліп қонып қалды. Сонша болмады, мөңки секірген ешкі өзге тобынан бөлініп айнала орғып бөгеле берді. Ителгі ешкінің басынан айырылмады.

Шаңғысымен сырғытып келе жатқан Сәтжан да осы сәтте ителгі ұстаған ешкінің қасына зулатып жетті. Тоғай ішінен көре салып аңыратқан Қапан да бір жағынан келіп қалды. Бұлар келгенде екі көзінен қан ағып сорғалаған тағы теке ешқайда жүре алмай, басына қонған ителгіден босай алмай, айнала орғып жүрді. Естиярлау Қапан келе тағы ешкінің аяғынан алып ымқырулы қарымды шапшаңдықпен жығып бас салды. Ешкінің басынан айырылмай далбырлаған ителгісін әрең босатып алып Сәтжан қолына қондырды.

Қыяға қарай орғып жөнелген ешкілер тобының артынан қуған Ниязбайдың қызыл тазысы ешкілерге жете алмай үркітіп қайтқандай бір қыядан көрініс беріп шыға келді. Өрге қарсы атын тебініп әрең жеткен Ниязбай: «Балалар майлаңсың,» — деп таңданған ишінмен екі көзін ешкіден алмай, атынан домалай түсіп, ешкіні бауыздап тастаған Қапанның қасына келді.

— Көптен бері жоқ болып кеткен жануар еді. Қайдан келді екен? Анық ақ бөкеннің өзі. Жер шала келген-ау, сірә. Қырда қар қалың, тоғайдың қары бос, шөбі қалың, соған келді ғой. Әйтпесе киік тоғайға кірмеуші еді, — деп Ниязбай ителгі өнерінен көрі киік жайына түсіп кетті.

— Ата, сіз киікті айтасыз, мына Сәтжан балаңыздың құсбегілігіне не айтасыз, — деді Қапан, жолдасының өнерін мақтан етіп.

— Қарақтарым, өнер сендерден шығады ғой, оған таласымыз жоқ. Замандарың өнер заманы, өрлей беріңдер. Сәтжандікі өнер-ақ. Бірақ бұл ителгіні баулыған, аяқтандырған әлгі «Саудайы сары ғой» — деп Серікбай құрдасын Ниязбай да әзілдей отырып көтермеледі.

Онысы рас. Сонау бір кезде Сәтжанның ителгісіне қоян терісінен шырға тартқызып, үйрек алғызғанның артынан Серікбай тағы бір саятшылық істеген. Ол егіншілерге азыққа әкелген көк серкенің басына өкпе байлап, ителгіні соған ұшырып қызылтаттырған. Бір емес, бірнеше рет жіберіп, ителгіні әбден жаттықтырып: «Шіркін-ай, бұл жақта киік жоқ, егер киік болса, мынау киікті тобымен піріп тұрып алар еді,» — деп қызыға сөйлеген еді.

Есею жолына

Нариман ойнап айтса да Сәтжан саятшылық талабында аз табысқа не болған жоқ. Оның асырап, баулыған ителгісі қыран атағына не болды. Кішкене қырандардың шама шарқынан артықтау есептелерлік асқан қырандықпен киік те алды. Бірақ өскелең өнерге талпынған ершіл жастың талап өресі алысқа қанат қағады. Құс салу, ит жүгірту дегендер, ауыл арасында, кейбіреу серілік үшін, кейбіреу өнер арттыру үшін көп құнтталған,

көнерген өнер. Сәтжан басында қанша кұмарлықпен қызыкса да, ойлана келе оны көмешна бастады.

Сәтжанның осы талпынуына, совет ғылымының құлаш жайған бір шарпуы дәл келді. Сәтжан демалыста үйдө болып, ертемен оқуына келе жатты. Мектөшке буржатиш жолга жақындағанда, оны бір шатырлы машина кырып жетті. Құйындатып келе жатқан машина жүрісін бақдалатынқырап, шофері Сәтжаннан аудандық атқару комитеттің үйін сұрады. Сәтжан аудан орталығындағы қызыл жалау байлаған үлкен ақ үйді нұсқап жөн сілтеді. Жүрісін жеделдетіп озып бара жатқан машинаның ішінде фотоаппарат, дүрбі асынған бірнеше жолаушы отырғанын ол кейінгі жағынан байқады. Сілтеген жерге барып тоқтағанша Сәтжан машинадан кез айырмады. Машинадан түскен адамдар киімдерін қағышып, атқару комитеттің үйіне кіре бастады.

Бұл кезде Сәтжан да мектөшке кірді. Күндегі әзілқой әдетімен Нариман, оған Жанай қосылып, жарқылдай күліп қарсы алды.

— Қалай саятшы, ителгінді көшегі демалыста кұсқа салдың ба? Өзің немене, мұрның қоңқайып ойлана калыпсың ғой. — деп әзілдесе бастады.

— Кұс салғаннан көрі сабақ қыйындап кетті. Экзамен басталғалы жатыр. Мұғалімдер мені кұс салдың, деп арқамнан синай ма, сабағымды қарадым, — деді Сәтжан.

Одан әрі олар сөйлескен жоқ. Қоңырау соғылып бөрі класқа кірді.

Сәтжандар оқыйтын класта табиғат тану сабағы жүріп жатты. Мұғалім «Таңбалы тастың» жайын баяндауға Сәтжанға сөз берді. Сол кезде біреу есікті ашып, кіруге рұқсат сұрады. Мұғалім рұқсат етті. Сабақ үстінде класқа кірген орта бойлы, ашаң жүзді, әйтек қой көздеу, жақсы киінген ақсары жігіт, оқушыларға да, оқытушыға да таныс емес еді. Олар ізетпен сәлемдесіп

жақсы қарсы алды. Қелген кісі «Маған алаң болмаңыздар» деп арт жақ парталағы бір бос орынға барып отырды.

Сәтжан өзінің «Таңбалы тас» атырашын ақ қағазға қолымен түсіріп алған картасын тақтаға іліп, оның тастарының түсін, онда сәтті шөптер, бұталар жайып барынша толық бейнелей, жайнап айғын шықты. Сәтжанның бұл әңгімесі мұғалімге де, келген кісіге де өте ұнады. Жан-жас баланың жаратылыс өзгешеліктеріне сонша зер салып, ғылыми адамша қарастыруы сезімтал сергек ойдың барлығын, әрнәрсеге ойлана құнттай қарайтындық белгісін айқындай түсті.

Сабақ аяқталған кезде келген кісі оқытушыға өз жөнін түсіндіріп, Сәтжанмен танысқысы келетінін айтты. Жасөспірім баланың ұялшақ, әдепті болатын мінезін жақсы білетін Петр, оны жасқандырмай, алдымен Сәтжанның Алматыдағы Тау-кен зерттеу институтына жазған қағазын көрсетті. Өзінің жазған қағазын көргенде Сәтжан әлде неден қысылғандай қызарып кетті. Әлде бір нәрсені қателесіп теріс жаздым ба, деп те ойлады. Бірақ, кішіпейіл Петр жылы ұшыраған пішінмен Сәтжанға:

—Сенің мына жазған қағазыңа, және тастың түріне қарағанда «Таңбалы тас» қарастыруды керек ететін жер тәрізді. Және біздің Қазақ ғылым Академиясының Тау-кен зерттеу жөніндегі институты бйылғы жоспарында осы ауданның кейбір жерлерін алдыңғы қатарда зерттемек болатын. Біріне-бірі дәл келген хабарлау бізді осында тура бастап әкелді. Мүмкін өзің сол «Таңбалы тасқа» бізді бастап баруға қарсы болмассың? — деді.

— Оқудан қалмасам, — деген Сәтжанның үнінде көңілі орнығып, жазған қағазының дұрыс болғанына көзі жеткендік бар еді.

— Ол жөнінде оқытушымен сөйлесіп келісеміз ғой. Әлгі тақтаға жайып көрсеткен картаң қайда? Маған бере тұр, — деп Петр Сәтжанды мүлде баурай бастады.

Жана ғана танысқан жігітінің соншалық икемді мінезге сүйсіне Сәтжан да іркілместен, уқаланып сырты кіреңкіреген карта-қағазды алып берді.

Бұл карта емес, әншейін жаңа долбарлау ғой. Мұнда бәрі анық та көрсетілмеген. Өзім барсам тауып беремін, — деді Сәтжан жадыраңқы пішінмен.

Аудан орталығынан шыққан машина зырлап жүріп келеді. Бақанас бойының гүлдеген талы желек жамылған жас сұлудай жел лебінен ақырын ғана ырғалады. Өзен суының күміс сыңғырына жел екпінінен сыбдырлаған ағаш жапырақтары үн қосады. Ерсілі-қарсылы ұшқан үйрек, қаз, өзен бойында өрістеген қора-қора қой, қалың жылқы. Өзеннің екі қабағы — желбіреп жаңа көк-теп келе жатқан жалпақ егіндік. Жасыл дала жайната керген көк жасыл кілемдей құлпырады.

Осы сұлу өңірдің — түгін тартса майы шыққан балқыған өзен алқабын қақ жарып зырлаған машинаның екпінінде үлкен сыр бар тәрізді. Ол сыр Сталиндік тұнғыш бесжылдықтың түйдей құрдасы Сәтжан жайында «Байғошқар» колхозы дәл Сәтжан туған жылы ұйымдасты. Қолхоздың ұйымдасуына басшылық істеп, алдымен кірген Сәтжанның әкесі еді. Таңдаған жерді алып, тәртіпті орталық орнатып, мол егіндікке тұқым шашқан жаңа жұртшылық, социалистік келешекке сәт тіледі. Сонан барып жаңа туған баланың атын Сәтжан қойды. Басында онан аса ғана үйден құралған колхоз қазір шалқыған бір тайпа ел болды. Мынау шалқып жатқан мал сол колхоздың малы. Егін даласы көк жайқын теңіз болып Бақанас алабын алып ол жатыр. Мініп келе жатқан машинаның өзі де осы колхоздың жаңада ғана алған мүлкі.

Екі өзеннің түйіскен жерін қыйып алып жолаушылар үлкен жолмен сырғытып келеді. Әлдеқайдан бұлдырап «Таңбалы тастың» сораңы көрінді. «Мергеннің теке атқан жері өзіне ыстық» дегендей «Таңбалы тас-

тың» төбесі көрінгенде Сәтжан желпініп қуанып кетіп:

— Біздің баратын «Таңбалы тасымыз» анау көрінген сораң. Оған мына жол тура бармайды. Біраздан соң көш жолға түсіп сонымен барамыз, — деп Сәтжан Петрға «Таңбалы тасты» таныстырды. Зырлаған машина лезде-ақ, бұлдырап көрінген «Таңбалы тас» сораңының деңгейіне жетіп келді.

«Таңбалы тастың» етегіне келісімен Сәтжан бастап Петрды тағы басқа жолдастарын тастағы таңба бар жерге қыялады. Тастың етегіне ілінісімен-ақ барлық көрініске, әрбір бояудың өзгешелігіне көз салған Петр Сәтжаннан сәл кейіндеп қалды. Өрге тырысқанда, қыяға жүруге жез қармақтай оралымды жасөспірім бала жігіт лезде өрлеп қыяның сурет бар жеріне алып келді. Тастағы суреттерге Петрден де көрі қасындағы ұзын бойлы инженер кұмарлана қарады. Әрбір суреттің көлемін, нақысын қарап қағазға түсірді. Анда-санда: — «Шығыс шеберлігінің жўрнағы, тіпті ерте кездегі» деп қояды. Бұл жігітті Сәтжан кейіннен білді. Бұл археолог Николай еді. Тас бетіндегі салынған шебер суреттердің бәрін көріп таңдана қарап, көп ойланып ойын қорытып аяқтамаған Петрға:

— Менің балапан алған ұям анау жерде, оған арқанмен төбесінен түспесе болмайды, — деп Сәтжан Петрға өзінің кұсбегі өнерінен де хабар берді.

— Ол неғылған балапан? Оны алғанда не істедің? Бөктергінің балапаны ма, оны қайтесін? — деген Петрдың кұс жайына түсінбейтін сұрағы. Сәтжанды таңдандырды. Үп-үлкен оқымысты кісі осы күнге дейін ителгі сыяқты қыраң кұстың жайып білмеуі қызық екен дегендей, ақырын ғана жымыйды. Бірақ, ол Петрдың сұрағына асықпай жайлап қана жауап берді.

«Таңбалы тас» сораңының айналасын тегіс аралап Петрлар оның алуан өсімдіктерінен де, көптеген тастарынан да белгі алды. Әлденеше жерден топырақ та ал-

ды. «Таңбалы тастың» биігінен дүрбімен қарап бұрап атырапты көріп көп отырды.

Сәтжан кітаптан оқығаны болмаса, дүрбіні өзі ұстап көрген жоқты. Дүрбіні алып оның да жан-жақты қарағысы келді. Бірақ сұрауға өтеп отіп, аз отыртып. Әй жан-жақты қарап болды да Петр:

— Сәтжан, мына дүрбіні көріп пе ең, көргің келе ме? — деп қолына берді.

Сәтжанның жанары өткір жас көзінің мөлшеріне келтіріп бұрап қолына ұстатқанда, дүрбі бүкіл атырапты Сәтжанның көз алдына тартып алғандай жап-жақылдан көрсетті. Осы арада отырып ол көз үшінде бұлдырап мұнартқан «Ақшатау» биігіне де көз жіберді. Қатбар жартасты зор қызығарымен көк меңзеген асқар биік қасқына келіп қалғандай омырауын ашып тұрды. Сәтжан «Ақшатау» қойнауларынан өзінің қысқы тұлкі алған жерін қарады. О да бір Сәтжан есінде сақталатын әдемі көрініс еді. Бірақ қары кетіп, баурайы көкжасыл бұғалармен безенген тау алабы қыстың ізі түгіл, өзі келсе де гүліне орап жасырып әкететіндей жетіліп, нуланып кеткен екен.

Жолаушылар ауылға қарай қайта жүргенде Петр күлімсіреп:

— Қалай, Сәтжан, сен қандай оқуды сүйесің? Мынау жатқан бай даланың «Таңбалы тастаң» да талдауы үлкен талай сыры бар-ау. Оны білгің келе ме? — деп көп ойға кетіп келешекті шарлаған жүйрік қыялының үшін әкеліп жас талап Сәтжанға ұстатты. Алғашқыдай емес, бойы үйреніп, өзімісініп Петрды жылы көретін Сәтжан қорғанбастан:

— Мен ғылымның бәріне де кұмармын, жер мен көктегі жаратылыс тілінің бәрін білгім келеді. Әсіресе жаратылыс ғылымын сүйемін. Әрбір тастың, әрбір шөптің сырын білгім келеді, деді.

— Сенің мына сыяқты көне таңбаға көңіл бөліп,

оның топырағын, тасын алып қарастыруың жақсы талап. Бұл ойлану, іздену жолының бет ашары тәрізді. Сен біздің мекемені қайдан білдің? Өзің жаздың ба? — деген Петрдың сұрағы Сәтжанның айта алмай жүрген бір сырын қозғап кетті.

— Қағазды мен өз қолыммен жаздым, бірақ маған айтып жаздырған бізге жаратылыс ғылымынан сабақ беретін оқытушымыз. Тіпті менің осы «Таңбалы тас» жөніндегі өзгешелікті абайлап есіме алуыма себеп болған да сол кісі. Біздің оқытушымыз өзі жер кенін зерттеп жүрген инженер болмағанымен, өте ізденгіш адам — деп Сәтжан өзіне ой салған ұстазын ерекше қадыр тұта Петрға таныстырып қойды.

«Таңбалы тас» айналасында көп жерлер ертеде қазылып орланған сыяқты жыра, шұңқырлар болатын. Бірақ шөп шығып, аса бір зерттей қараған кісі болмаса, байқалмастай тегістеліп, теңеліп те кеткенді. Петр да осы жағына ерекше көңіл бөліп, картаға түсіріп алды. Тастарының, топырағының кейбір өзгеше белгілеріне және жерінің қазылып, тастарына айрықша белгілер жазылуына қарағанда бұл жерде бір сыр бар екенін, күмәнданған жоқ. Оның Сәтжанға оқу жайында, ой салып сұрастырып келе жатқаны да, осы ойдың өрісінен шығып еді. Петрды қызықтырып келе жатқан Сәтжанның әр нәрсеге өте ойшылдықпен сергек қарауы. Өзі айтқандай жаратылыстың тілін білуге аса ынтықтығы еді.

Ел орынға отыра Петр бастаған қонақтарын алып Сәтжан үйіне келді. Зейне де қонақтарды тосып отырғандай әзірлікпен қарсы алды. Күн жылынысымен көгалға шығарып тігіп алған кигіз үйіне кіргізіп, көрпесін жайды. Бір бұл емес, қазақ ауылдарында сан рет болып қазақ әдетіне әбден түсінген Петр өз үйіндей жайлана отырып, жайдары мінезімен әңгімеге кірісті.

Қонақтардың іздеген жерден тауып қайтқан жаңалы-

ғын білуге Серікбай, колхоз бастығы бар біраз кездерде келді. Өзінің бала күнінен бауырына басқандай бір жасамақпа таманна сырлы «Таңбалы тасынан», туып-өскен жеріне өзгеше асыл кен шыға қалса қандай ғажап болар еді. Мүмкін көп кен шыға қалса мынау өлкеге қала салынып, шойын жол да түсер еді. Онда мынау өлке ғой мүлде шаһар болып, шар тарапқа аты кетеді. Серікбай кейінгі кездерде осы ойларды ойлап сол кенді өзі егін өсіргендей болатын. Әсіресе Алматыдан кісі келіп, «Таңбалы тастан» кен қарайды екен, деген сөз шыққаннан бері-ақ ол өзі туып-өскен жеріне ерекше дәмелі көзбен қарайтын. Бұл кісілер Сәтжанның жазған қағазымен келіпті дегенде: «Біздің Сәтжан бұл жерде бір нәрсенің барын оқумен біліп жүр-ау» деп ойлады.

Ол осы асығып ойланған жорамалдарын білгісі келіп отырысымен сөз бастады.

— Қалай қонақтар, жолдарың болды ма? Біздің Сәтжанның жазғаны тура ма екен? — деген қысқа сұрауларын айтып әдеттегі мінезімен бөркін бір қозғап шекейіне тамап киді.

Серікбайдың сұрағына Петр ойлана отырып кеңірек түрде жауап берді:

— Өзір пәлен деп айту қыйын. Бірақ, жеріңіздің бір құныи қазынасы бар тәрізді. Оны қарастырып кеңеске саламыз. Сәтжаныңыз тіпті бет-алды жазбаған. Сәтжанға осы жердің бар байлығын білетін болып оқу керек. Көп оқуы керек, деді Петр.

Көзінің қарашығындай жалғыз Сәтжанын көзінше мақтаудан да, кеміте ұрсып жамандаудан да қызғана-тын Зейне, әлденеден түйсінгендей үнсіз күйде баласына қарап отырды. Оқу, білім алу дегенді ерекше қасиеттейтін колхоз бастығы Қанағат бір қозғалып:

— Сәтжан дені сау болса оқыйды ғой. Ол қайдан білім алам десе де жол ашық, толық мүмкіндік бар, — деп

Сәтжан талабына қанат байлағандай жақсы лебізін шығарды.

— Жастардың оқығаны жақсы, — деп Серікбай да бір қозғалып қойды.

Сабырлы, кең ойлы Зейне бұл жерде сөз қыстырып сіннәрсә айтқан жоқ. Бірақ, ол баласының қанаттанған жалынды талабына тартпақ салармын, деп ойлаған да жоқ.

Келесі күні арқа жотасының әлде неше жерінен сыр іздеген зерттеушілер, Қаранай, Шақпақ, Көксеңгір, Мейізек, Сегізауыз, Көкшетаулатып кезіп қайтатын жүрістеріне аттанды. Жалындай жақсы лебізімен өзіне икемден бауырына тартып алған Петрдің Сәтжан қалғысы келмегендей көп елегізді. Сәтжанның осы ойың сезе қойғандай Петр дәл аттанарда:

— Біз қарастыратын жерлерімізге барып, жұмысымызды аяқтағанда осында келеміз. Оған дейін өзің әбден әзірлен. Мен сені Алматыға апарып тау-кен зерттейтін оқуға орналастырам, — деп Петр Сәтжанды қолынан қысты.

— Мен оған қашан да болса әзірмін, — деп Сәтжан масаттанып өте риза болып қоштасты,

1947

Нырауытқан қыста, қызара бөртіп жылқы баққан қызық та, қыйын да. Үскірген аяз, түтеген боран, әлсізді алып жеп, әлуетіні әлсіретіп, тізесін бүктіреді. Табиғаттың тілсіз жауы қамсыз кездесе айлалы ақыл, алып, қайраттың да қырын сындырады. Мұндай сұрапыл Арқа қысының арнаулы сыбағасы. Жайнаған күннің көзін бүркеп, үрейді ұшыра соғатын Арқа бораны азаптың азанын жырлағандай кейде кенеттен соғып әлемнің астан-кестенің шығарады.

Бірде тұман басып, бірде желі тұрып, бораны мен тұманы алма кезек орын ауыстырғандай, ерте түскен қыстан түйсінгендей «Еңбек» колхозы жылқы қосын Қоянсоққанның қолатына ерте қондырды. Лйдарбек ағасы майданға аттанысымен жылқы бағуды өз міндетіне алған Қалиман Арқа қысымен арпалыса өсіп те, жылқысын өсіріп те келеді. Оның мектепте оқып жүргендегі дене шынықтыру өнеріне қалыптанған балғын денесі, батыр сүйекті, тұлғасы бұрынғыдан да тола түскен. Кейде бір қалың киініп жылқыға аттанарда шешесі қызының нығыздай кесек басатын жүрісін, қарымды қолын, қалың топшылы иығын көріп жас күніндегі Қашағанның тұлға-

сына меңзейтін. Қалиманның қызылқүрең тартып дөңгеленген бет көлемі, маңдайынан тік түскен қырлы мұрыны, күлімдеп тұрған қой көзі де әкесінен айнымайтын еді.

Қашаған «Еңбек» колхозының жылқысына қос көтергенде екі айғырдың үйіріндей ғана бие, аздаған бөйдақ болды. Сол жылқының бір тайын ұрыға алдырмай, ұраға жықпай өсірді. Жылқының қысқы күзетінен оның қилғанына аз-ақ жыл болды. «Еіз ер жеттік, енді дем ал», деген Айдарбек пен Қалиманның сөзі ғана оған тоқтау салды. Жасы алпыстан асып, аяқ қолға түскен еңбек ақауы еңкейткен Қашаған әлі де «аттан түстім, әлім бітті» демейтін. Ол үлкен баласы Айдарбектің де, батырсыған қызы Қалиманның да қайраттарын мінсіп келетінін отыратын. Қыстың басталысын ерте топшылап, мал өрісін жобалап отыратын Қашаған «быйылғы боранда Қоянсоққан, Көкшетау саласы ғана жылқыға қоныс болады» деп қонысты күні бұрын белгіледі. Жылқының қысқы өрісіне арнап салынған Қоянсоққандағы қораға шөпті көптеп үйгізіп, бірнеше ат, айғырды ертеден илепке байлады.

Біраздан бері жауа борап, бүркеуленіп тұрған күнтаң атқалы үдей түскен тәрізді. Ертемен жылқыға жеткен Ермек әлі қайтқан жоқ. Әлде жылқы жалтаңға шығып бөй бермей ығыстады ма, болмаса несіз тастай алмай Қалиманның келуін күтті ме, әйтеуір, қосқа қайтқан жоқ. Түс ауа боран үдей түскен соң Қалиман күңдегісінен ертерек аттанбақшы болды. Сол екі арада күн райы бұрынғысынан да бұзылып, боран тіпті көтеріле соқты.

— Суытып кетсе бар малдан айрыламыз, мұндайда әлді ат керек. Кер атты мін, — деп Қалиманды әкесі тез аттандырды.

Семізден жарап жүрген кер ат ауыздығымен айналып, жер қабады. Бөріліні сырттай тобылғылы шұбары жатқан жылқыға қарай Қалиман аныратып келеді.

ғанағы — бағанағы ма, қар жауа борап түтеуге айналды. Жылқыны бытыратпай тауып алуға Қалиман Бөрінің сыртындағы ұсақ адырға кеп шыққанда жылқының шетіне кездесті. Әлі де бораннан онша ықтамай желге жонып бере жайылып жатқан боз айғырдың ғана үйірі еді. Жылқының көбі жоқ. Қалиман көп жылқыны іздеп жүгірте жөнелді. Ермектен дыбыс бола ма? деп тұра қалып тыңдады. Бір-екі рет айқайлады да. Ешбір дыбыс естілмейді. Айнала елсіз, аңырап соққан боран, күн де батып барады. Боран ат құлағын көрсетпей түтеп барады. Жер мен көктің арасы тұтасып кеткендей. Бұрқырап ұшқан қар, бұлқына соққан жел ғана суылдайды.

Екі құлағын алдына қарай тігіп алып кер ат ауздығымен алысады. Алдына қарай «шүү!» — деп кеткен Қалиман бір топ жылқыға кездесті. Алды желе жортып, шұрқырап, жылқы ығуға бет алған. Қалиман ықтай шұбырған жылқының алдыңғы жағына қарай салды. Өзек бұтасына кесе-кесе болып тіреліп қалған қарға кейде кер ат омырауына дейін батып, омбылап та қалады. Әлден уақытта айқайлаған, жылқыны қайырған бір дыбыс Қалиманның құлағына шалынды. Қалиман қуанып кетті, жүгіртіп дыбыс шыққан жаққа қарай беттеді.

Жаңа ғана естілген дыбыс тағы да жоқ болып кетті. Ол тұра қалып тыңдады, түк білінбеді. Енді өзі айқайлады. Даусының қанша жерге жеткенін өзі аңғарған жоқ. Тек шырылдаған бір дауыс құлағына тағы шалынды. Дыбыс осы тұстан шықты-ау деген тұспалмен Қалиман кер аттың басын жіберіп-жіберіп алды. Сонша болмады, тағы да бір топ жылқыға кез болды. Алдынан жылқы қайырған дыбыс та ап-айқын естілді. «Қайда-сын!» деп жауап күте дауыстағанда:

— Мен мұнда, — деген Ермектің даусы Қалиманның қақ қасынан естілді. Қалиман қасына келгенде:

— Апырай, қалай таптың! Мына жылқы кетуге айналды. Атым да қалжырады, — деп күні бойы денесін

суық сорып, бораннан қажып қалған Ермек аттың алдына әрең не болып, зорға жауап қатты.

— Жылқы бөлінді ме, жоқ ең алды осы май қалды ма? суық жеңіп қайсысына не болып қалғаныңды айтшы, май қалдың ба? — деп Қалиман Ермекті ілестіріп алды. Жылқының алдын қайырып, топтай бастады.

— Байқамай қалмасам, алды осы болар. Әзір бөлінген жоқ.

— Онда жарадың, — деп Қалиман жылқыны бөлім бірін қосып, желге қыйыстата Қоянсоққанға қарай айтады. Боз айғырдың үйірі артта бөлініп қалды. Ол бөлімсіне ығысып Бөрілі қақтың жылымына кнлігеді. Оны қарай қосып алады? Онан кейінде де бөлектенген жылқылар бар. Ал Ермек болса суық жеңіп, атының тізгінін ұстап ұстап келеді. Әсіресе, аты әлсіреп қалыпты. Қалиманның ойы — қалайда мына жылқыны Қоянсоққан бұйығына ілндіру. Оған жетсе жолы болғаны. Әрі ықпалы әрі ол жерде тасылмаған маялар да бар.

Жылқының алды бөлініпкіреп, бір тобы озекке қарай болымсыз ықтасынға тоқтап қар тебе бастады. Қалиман Ермекке жетіп келіп, аттан түсе қалып, Ермекті түсірді. Үсті-басын қағып, қойын-қоңшынан қарды ағарды. Киімі де жеңілдеу Ермек таңертсенен жылқыны қағып, күн ұзын боранда тоңып қалыпты. Жылқының болып ықтырмаймын, деп алыса-алыса жүргенде оның бойын билеп алыпты. Қалиман Ермектің осы күйін көргенде қарғырып, үсіндірмеуге өзі білетін әдістерін істеді. Қарға жүгіртіп, қарға көміп жіберіп үстіне қар үйді. Әрлі бір жылқыны айналып келіп, Ермекті тұрғызып алды. Ермектің бойына жылу кіріп, сіресіп тоңып қалған Ермектің ғы икемге келе бастады.

— Әлі де жаяу жүріп, атыңды жіберме, мен жаяу жүріп атыңды тағы бір айналып, ықтасынға топтайың, — деп Қалиман тағы да атына мінді. Сәл тоқталғанына еті қарға шыйрыққан кер ат ала жөнелді. Жылқының алдына

жағын айналып, шанжаулап жүре шалып кетуге айналған бір-екі үйір жылқыны қайырып әкеліп топқа тықты.

Қалиман мына көп жылқымен және суық жерген Ермекпен алданып қалды. Жылқының арт жағында қалған боз айғырдың үйірі, тағы да бірсыпыра жылқы бұл топқа әлі қосылған жоқ. Боранға жонын төсеп, кейіндеп қалған саңлақтар, желден жөңкіліп, ықтай жөнелсе, алдындағы Бөрілінің жылымына түсіп, апатқа ұшырайды. Қалиманның ойына осы бір елес келгенде, оның денесі қалтырап кеткендей болды. Түтеп соққан боран, сақылдаған үскірік тоңдырмаған тұла бойын әлгі катерлі ой қалтыратты. Ол атының басын кейін бұрды. Жел сорабынан топшылап кейінгі жылқыға баруға ыңғайланды. Оның ойына осы сәтте жаңа ғана аттан өзі түсіріп қол-аяғын әрең икемге келтірген Ермек пен суықбас көп жылқы елестеді. Ол әлі де Ермек пен мына қалың жылқыны тыянақтап барып кейінгі топты іздеуді жөн көрді. Тұра жылқының алды-артын шолып алып, Ермекке қарай келгенде, атын жаяу жетелеп, жүгіріп қол-аяғын жылтып жүрген Ермек, жылқының ішін аралап кеткен еді. Айқайдың күшімен әрең табылды.

— Енді мін атқа. Мына ықтасын жақ алдыңды шығып, жылқыға не болып көр. Мен кейінгі бөлек жылқыны жыйнастырып келейін. Сен мінерлік ат та сол топта. — деп Қалиман Ермекті атына мінгізіп алдыңғы жағын айналды.

Қасқая тебер қайраттан айрылып, ығыстай бастаған жылқы сұрапыл екпініне шыдай алмай тағы да жылыстай бастап еді. Қалиман сойыл үстіне сойыл салып, жылқыны ықтасынға топтап алды.

— Ал, Ермек, мен қазір кейінгі қалған жылқыны іздеп, арт жақты бір шолып келейін мына жылқыны мен келгенше бытыратпа, — деп Қалиман жөнелгенде, тіршілік дүниесін боран көтеріп әкеткендей Ермек топтан үс-

тіне тоңып, қалтырап кетті. Бораннан жеңіліп бөлдыруға айналған жирен айғырды тебініп, жылқының алдына қайырмалап, тіршілік етуге кірісті. Бірақ, қайрат қарқын- ны өте қуырылып, суық жеңіп әкетіп бара жатқан тәрізді.

Жел екпінінен жер жобасын мәлшерлеп алып, боз айғырдың үйірі қалған шұбарға қарай көлденеңден. Қал- лиман кер аттың басын жіберіп келеді. Кейде қалың бұ- талы өзек, кейде жарлауыт омбыға килігіп, аты әреп алып шығады. Қырынан жалап тұрған сұрапыл, бет ау- зын да, қолын да, шыдатпай шымырлата қарып барады. Бір әредікте кер ат алдына кұлағын тігіп, кісінеп жібер- ді, Қаллиман да сыр мінез атының кісінеуін ес тұтып, қуанып, тебініп те қалды. Боранмен ығыстап бара жат- қан біраз жылқыға да кездесіп, соны алдына салып қайыра боз айғырдың үйірін іздеді. Аз жүргеннен кейін сыр мінез кер ат тағы тұра қалып, алдына кұлағын тіге, әлде неден сескене қарағандай болды. Кер аттың бұл қарасы жылқы көргендегі үйір тапқан қарас емес, әлде неден секем ала, әсіресе, ит-күе көргендегі қарас тәріз- ді. Қасқырды көргенде үрке қарап, ұмтыла шабатын кер ат тақыммен ойнап, ала жеңіледі. Мына боранда топта- нып жүрген қасқыр болып, қамап калса қайтем деген ой оған келген жоқ. Ол тек «жау жағадан алғанда, бө- рі етектен алады дегендей» сұрапылмен араласып, қанды ауыз сұмырай қапысын таппаса жарар еді. Әлде ой- бағандар бораннан есі шығып бытыраған жылқының шанжаулаған бірдемесіне килігіп, тұмсығы қанға тилі ме — деген алуан қауыппен, кер аттың бұл көргені қас- қыр-ақ шығар, — деген ойға түсті.

«Алғашқы сокқан боранда «Еңбек» жолхозының ко- сы сыр білдірді, жылқысына не бола алмай ықтырын, қасқырға жегізді» — деген жаман ат қандай масқара. Осы жылқыға қос көтергені тағаты тайына қасқырдың қанды аузынан таңба түсіріп көрмеген «жылқышы ит»

атанған Қашаған сүрінгені ме? Адам деп маған сенді, әйтпесе, аттан түсерме еді? Ол сенім ақталмай, өкпесінің сындырдым ба? — Жаңа бесжылдықта мақтан етсе, деген колхоз табысын табан астына басқаным ба? — деп Қалиман ой толқынынан бөй жазып алғанына, кер ат оқыс кісінеп боз айғырдың үйіріне жетіп келді. Өсе бөйін қар басқан, ақ боранда ылғый қылаң жылқы тобымен түйдек ақ көшкін кұсап қозғалғанда, кірпігіне қырау тұрып буалдырланған кер ат бірден айыра алмай, шошына қарап қалғаны сол еді. Енді танып кісінеді.

Боз айғырдың жалы жерге тие үйірінің артын ала жортып бара жатқан бейнесін аңғарғанда Қалиман сұрапыл күшін сонда сезгендей болды. «Өмірі мал болып желден ығыстай жайылып көрмеген боз айғырдың үйірі ызғарына шыдамай ыққаны, шын-ақ бір апат соққан екен,» — деді ішінен.

Ойнақы ақ бестілері алдына шығып желіге жортқан саңлақы айғырдың үйірі әрең қайыру берді. Кер аттың омырауына салып, өзі белгілеп алған жобаға тықсырып келеді. Кейбір ышқынып соққанында жел ұшырын та, қарып үсітін те жіберердей долданады. Екі танауынан шыққан будан таяктай болып қатқан мұздақ қырауды, кер ат басын екі жағына қайырып, Қалиманның аяғына үйкеп түсіріп, кірпігінің қырауын да кетіріп алады.

Жүйткіп соққан ақ боранның аңғар қуып, көтеріп айдаған қар құйынындай боз айғырдың үйірі тобымен жүйіткіп Қалиманның алдына түсті. Жолдан табылған жылқыларды қосып айдап, жылқының қалың тобына қарай жобалап келеді. Жылқысының басын қосып, ықта-сыны бар адырға жеткізуге асыққан Қалиманның алысқан жауы тілсіз, өмір үрейін алардай азынаған апат боран арындап келіп соққанда, үміт қылып бытырлатып үзердей долданады. Қажу қайрат емес, қарсыласу қайрат, қапысын таптырмай қарысу ғана арашаны болатынын әлдеқашан салмақтап алған Қалиман қатерді ойлау-

дан көрі, қайыспауға тырысады. Қалың топқа қарай түзу беттеді ме, жоқ қырындап жүріп, қыйыс кетіп бара ма, сұрапыл аңғартпады.

Қалиманның алған беті дұрыс еді, малтыға, ығыстай келіп әлден уақытта көп жылқыға жетті. Біріне бірі қосылған жылқылар да шұрқырасып дыбыс берді. Ал Ермек көзге түсе қоймады. Қалиманның ендігі іздегені Ермек болды. Бірақ ешбір дыбыс білінбеді. Әлденеше рет айқайлады, жылқының алдыңғы жағын шолып шетке шыға сырғый бастаған шашауларды қайта қуып тығып олтағы дыбыстады. Сонда ғана бір бұтаны паналап жатқан Ермектің «мен мұндамын» деген әлсіз даусын естіді.

Жылқысын топтап алған Қалиман енді Ермек жазым болмасын деген қауіпке шырмалды. Ол тағы да алғашқы әдісін істеп, Ермекті шығратпақ болды. Бірақ, Ермек тез шығрамады. Ендігі бар амал оны тағы да қарға көму, сүйтіп жылқыны осы жердің өзінен қозғамау. Өзекті мал емес пе, кер ат та алғашқыдай емес, босансығандай қырсаулану белгісін бергендей болды. Қалиман енді қысылайын деді. Сенер ат болдырса, серік қылар жігіт суыққа алдырып қарға көмілсе, қайрат кеткен қалың жылқы ығыстап, сұрапылдың сүргініне ұшырағалы тұрса, қажытпай қояр ма? Бірақ ол қажымады. Саңлақ топты апаттан аман алып қалуға қайраты жеткенше жеңілдім, деп жемірілмеуге белін бекем байлады. Ендігі ойы ат жаңалау. Ат жаңалағанда боз айғырдың өзін ұстап мінбесе, басқасына сенуге болмайды. Қалың топқа әкелін қосқанда тұрақтамай, ықтап сырғыған жылқының артында ықтамай тұрып қалып, тыянақ болған боз айғырдың үйіріне келе Қалиман шоктығы шығып тұрған жануарға құрықты салып жіберді. Сыр мінез сақа айғыр, құрық мойнына түскен соң қозғалған жоқ. Қер аттың ене бойының қарын түсіріп, қырауын жеңілтіп қоя берді де. Қалиман боз айғырға мініп алды. Боз айғырға өзі мінген

мінсе де, тер катып кер ат суыққа үшіп кете ме, деп оны да ойлады. Бірақ, істер лаж жоқ. Тек оны жылқының қалың жеріне әкеліп кіргізді. Күн бата көтерілген боран таң ата ашылар, деген үмітпен Қалиман сімезден атар таң сәулесін күтті. Бірақ, әзір таң белгісі білінбейді. Қалиманның өзі де тоңазып, барған сайын суықтан қажыйын деген секілді, ықтағандай болады. «Шынымен мына тілсіз шіркін жеңгені ме, мынау көзі жаудыраған өңкей саңлақ бетімен кетіп қырыла ма. Алпыс жасқа келгенше кемімей, халықтың сеніміне не болған әке абройы не болмақ? Жас өмірімің жалынын басып, сұрапыл шын ала ма, не болып барады»—дегендей Қалиман боз айғырдан түсе қалып жүгірді. Аздап қолы аяғы икемге келіп, шыйрағандай болды.

Әлде қайдан өлусіреген бір дыбыс келіп Қалиманның құлағына шалынды. Ненің дыбысы, қай жақтан шығады, ол жуырда аңғара алмады, демін ішіне тартып дыбысты қайта тыңдады. Әлден уақытта әлгі айқай анық естілгендей болды. Ермектің айқайы деуге оны өзі жана ғана қарға бастырып кеуекке жатқызған болатын. Жылқыны іздеп келе қоюға колхоз орталығы жақын емес. Жәні жылқы ығады, жылқышылар не бола алмайды, деп колхоз жұртшылығы қауіптенбейді. Қандай сұрапыл болсын ондай уақытқа болып көрген емес. Жыл мезгіліне қарай қоныс, күн райына қарай өріс табатын Қашаған жылқыны ықтырмайды деседі. Енді бұл неткен дауыс? Қайдан шықты? деп Қалиман қайтадан атына мінді.

Кейінгі дыбыс желдің екпіннен қырындау келіп естілді. Онда Қоянсоққан жақтан шықты-ау, деп Қалиман тынақтатқанша, боз айғыр да құлағын сол дыбысқа қарай тіге қойды. О да демін ішіне тартқандай біраз тыңдап тұрды. Айқай қайтадан шықпады. Бұл не болды, деп Қалиман жылқының алдына қарай жортып, шаңау шыққанын қайтарып Ермекке бет алды. Алдынан кездескен бір омбылау қардан өте бергенде дәл қасынан

«Қалиман! Қалиман!» деген зор дауыс саңқ етті. Ә дегенде не дерін білмей бөгеліп, атының басын тартып тұра қалды. Сонша болмады, жылқының алдын кесе өзіне қарай айнала жортып келе жатқан біреу қарама-қарсы кездесе кетті.

— Қарағым, Қалиман, аман бармысың? Сенбісің, шығаршы үйінді! — деп өзіне қарай тебіне ентелеп келеді. Мына сұрапылда «қарағым» деген жылы сөз түгіл қарасын көрсетер серікке зар болып, жаңа ғана аяз бен ажалдың қыспағына түсіп бойын әрең жыйнап алған Қалиман, жалғыз-ақ «Әке!» деді. Суық билеген икемі кетіңкіреген денесі қайта жеңілейгендей аттан түсе әкесіне қарай жүрді.

— Апырай, мына сұрапылда қалай таптың, некен жан себілдік? — деп әкесінің қарттығын есіне алғандай аяу лебізін шығарды.

— Қашағанның бар көрген сұрапылы осы ма! Бұл жонның боранына бой үйренген ғой. Ел орынға отырғанша Ермекті тосып едім, келе қоймады. Оның үстіне, иешен «жылқыдан да, баладан да айырылды» деп үйде отыра алмады. Не де болса тәуекел етейін, деп атқа міндім. Жас та болса мына теңбіл айғыр жарады. Жаңуар өте қажырлы екен. Белі де сондай қатты. Мен үйден шыққалы қашан, көп жерді шарладым, әлі қажыған жоқ. Ермек қайда, малың амаң ба, түгел ме? — деп Қашаған атынан түсті. Жайшылықта «тізем, аяғым» деп ауыр қозғалатын қарт жылқышы, аязбен ширағандай аяқ басуы тым-ақ жыйнақы. Суыққа билетер емес.

— Мал аман, әзір түгел, Ермек те аман. Мен келгенше тоңазып, әлсіреп қалыпты. Күні бойы үздіксіз соққан боран оңдырсын ба. Киімі де қоңылтақтау екен. Барынша қайрат істепті. Жылқыны аса бытыратпаған екен, сонысы тамаша болды. Өзің үсініп кегер, деп қар кеуекке жатқыздым, — деп Қалиман барлық жайды айтып Қашағанның көңілін орнықтырды.

—Жарайсыңдар, илайым аман болыңдар. Мына сурапыл сақтанбаса састыратын, әрі суық, әрі толассыз тілсіз жау ғой. Енді ешнәрсе етпейді. Тәускел етіп көреміз, —деп Қашаған қызына қайрат берді.

Алғашқы көргенде әкесін аяп қайраты қайтқан қарілігін есіне алса да, қазір оның суықты елемегендей ерлене сөйлеуі Қалиманды таңдандырғандай болды. Ыстық пен суыққа пістім, әдіс пен қайратты қатар бойыма сіңірдім, деп ойлайтын өр кеуде қыз өзінің қарт әкесінің алдында суықтан сұсы кеткендей болып тұрғанына ұялайын деді. Тоңдым деген сырды әкесіне білдіргісі келмеді. Икемді, суыққа билетпеген кісіше қыймылдап, әкесін қолтықтап атына мінгізді. Екеуі жылқының алдын орап Ермекті іздеді. Сарғайып күткен таң сәулесі ме, жоқ, үміт сәулесі ме, ептеген жарықтану белгісі бар тәрізді. Қашағанның келуі қайрат бергендей, Қалиман ширап кетті. Әкесінен оза жортып жылқының алды-артын шолды. Біртіндеп боран да солғындағандай, бәсеңсі бастады.

Таң ата жел де баяулады, сұрапылдан ұйлыққан саңлақтар біртіндеп орнынан қозғалып, желге қарсы жайылуға айналды. Үстінен басқан қарын сойылмен серпіп, Қалиман мен Қашаған Ермекті кеуегінен тұрғызды. Ермек қол-аяғы аман, ширап қалыпты. Орнынан тұрып, ойда жоқта қасында тұрған Қашағанды көріп қуанып кетті. Үшеуі атқа мініп, жылқыны қосқа қарай беттетті.

* *

*

Ақ боран ашылған. Ер салынбай маяға қойған кер ат тағы да бабына келіп ойнақ салып тұрған.

—Жылқыға түнде екі рет қасқыр шауып, аман алып қалдық. Әсіресе, бір көкжал бой салып қашпай, қырыстап ұзамай көп айналдырды. Біз кейінгі қуғанды? Қоян-

соққанға қарай шығардық. Аса ұзап кетпеген болар, — деді Ермек жылқыдан келгенде.

— Оның артына кер атпен бір түсейін, — деді Қашаған насыбайын ерніне тастап жіберіп.

— Әке кер атпен мен қуамын, сіз күндіз жылқы ішіне барыңыз, — деді Қалиман. Өзін билей айтқан баласының бетін қайтара алмай, Қашаған кер атты ерттеп Қалиманға берді де, өзі жылқыға баруға ыңғайланды.

Жылқышылар айтқан жобамен келе қасқырдың ізін кыйып алып, Қоянсоққанға қарай соғып келе жатқан Қалиманның алдынан ар жағынан жытып келе жатқан жалғыз қасқыр кездесе кетті. Қасқыр көргенде қанат біткендей қарыштайтын кер ат, ә дегенше-ақ қасқырға жетіп, бауырап алды. «Артымнан төрт аяқты жетеді, алдымнан қуғаным кетеді» деп ойланбайтын түздің көкжалы олай-бұлай бұлтаққа салып көріп еді, кер ат бойын жаздырмады. Еркін жеткен аттан бойын жаза алмай, қасқырдың адымы қысқарып, тілі ұзара бастады.

Қалиман кер атын тебініп жіберіп, сойылын қос қолдап көтеріп алды. Биікке жібермей, еркін жетіп қайырған жүйріктің омырауына түскен қасқыр, күйрығы ұзарып, сүмелендеп, жытып келеді. Түнде ғана жауып ашылған қырбақ қар қасқыр мен аттың тұяғынан көтеріліп бұдырап аспанға ұшады. Еркіндей жеткен жүйріктің алдына түскен көкжалдың бауырына қар еріп әбден көк балақ болды. Артына қарай жалтақтап, бойын ірке қашудан айрылған қасқыр бетті Бөрілі қақтың өзіне қарай түзеді. «Бадырайтып ізімді ұстап, бауырыма жабысып балағымнан тартып сенен-ақ өлдім ғой» дегендей қасқыр қарды қауып-қауып қалады.

— Бөріліге жіберме, қамысқа кірсе шықпайды, — деп жирен атты біреу арт жағынан айқайлап келеді. Кер атты бір тебініп алып Қалиман қасқырдың Бөрілі жағына тағы шықты. Қасқыр енді Көксеңгір биігіне қарай

қайта беттей сермеді. Адыр жақты бермей, қабаралап үлкен торы атты біреу көлденеңдей аңыратты.

Салақтаған тілін жыя алмай, қасқырдың аяғы бытырап үш жүйріктің ортасына түсті. Қасқырды қойна қайырып жеңіп алған Қалиман оған сойылын мына екі кісіден бұрын тигізуге сайланып келеді. Қамшыны тер атқа басып жіберіп, сойылды сермеп кеп қалғанда, сойыл қасқырдың жонынан асып өте шықты. Әбден есі шыққан қасқыр табандап жата қалды. Қалиман атының басын бұрып алғанша, жирен атты қасқырға жетіп сойылын сермей бергенде:

— Ұрма, тірі ұстаймыз, — деп гүрілдеді торы атты. Көк балақ болып, ат тізесінен әбден жеңілген көкжал енді қозғалмады. Табандап ырылдағаны болмаса, қайрат ететін, тұра шабатын күштен айрылған еді.

Жолдасының даусын естісімен жирен атты кісі сойылын ұрмай көтеріп алды. Қайта оралып қапысыз мықтап ұрамын, деп кіжінген Қалиман да ұрмай өте шықты.

Жанжағынан қамалап төнген ақтабан сойылдылардың астында жалы тікірейіп ырылдап қасқыр жатыр.

— Мұның сілесі әбден қатты. Енді қару істей алмайды. Мен мұны тірі ұстап нөкталаймын — деп торы атты кісі қасқырдың ту сыртынан келіп қарғып түсті. Өзі жетіп, қайырып, айдап келген қасқырын өзіне соқтырмай мыналардың киіп әкеткеніне Қалиман біресе ыза болып тұр. Бір есе таяқтай азу тістерін сақылдатып жатқан түздің көкжалын тірі ұстаймын, деп қарғып түскен торы аттының қайратына таңданып та тұр. Екі көзі алдындағы Қалиманда, ырылдап жатқан көкжал арт жағынан қымсынған да жоқ. Оның екі көзі өзінің құлақ шекесінен төніп тұрған ақ табан сойылдарда. Қатар жатқан екі қостың мазасын аяған көкжалды ұрандасқандай қатар қуған үш жылқышы сойыл ұшымен бас қосты. Бірін-бірі танығаны болмаса, амандық айтып тіл қатқан жоқ. Абықай мен Жанұзақтың күтпеген жерінен Қали-

ман кездесті. Олардың қосынан түнде бір жабағысын жеп, сонан ізіне түсіп келе жатқан қасқырын Қалиман бүйірден қосылып киіп әкетті.

Жанұзақ келіп қасқырдың екі құлағына қолы тиген кезде, Абықай да қасқырдың белдемесіне аттай мініп, артқы екі аяғына жер тіретпей қолымен де, аяғымен де қасқырды баса берді.

— Кел, мынаған ана қыл шылбырдың ілмек басын тұмсығынан кигізіп жібер, — деді Жанұзақ Қалиманға. Қыл шылбырдың күрмеулі басын тұмсығына апара бергенде бағанадан бері қырыстанып жатқан көкжал ақырғы күшін жыйнап, бұлқынып кеп қалды. Көкжалдың арандай ашылған аузындағы таяқтай азулар, оттай жанған ашулы көздері Қалиманға лап қойғандай болды. Қос құлағын қамтый ұстап қарыстыра басқан Жанұзақтың қарымды қолы қасқырды босатпады. Қалиман да батырланып шылбырдың күрмеулі басын көкжалдың тұмсығына кигізіп жіберіп, жымыра тартып, қара құсының сыртынан орап алып, аузын қалсыра төра бір шалып жіберді. Көкжалдың арандай ашылған аузы қыл шылбырдың қысуымен жымдасып, таяқтай азулар біріне бірі айқасып кетті, Тек, қанталаған көзі ғана өмірденділікпен Қалиманның бетіне қадалып жатты.

Артқы екі аяғын да қыл шылбырдың бір ұшымен қабыстыра шалып жіберіп, көкжалды домалатып тастай берді де, Жанұзақ:

— Батыр қыздың қайратын енді көреміз, — деді.

Үшеуі де аттарына жайласып мініп алды.

— Мына қасқырды ала жөнеліп қосқа барғанша тартысқа саламыз, қайсымыз бұрын апарсақ қасқырды да сонымыз аламыз — деді Жанұзақ.

Кебентайының оң жақ жеңін шешіп белсенді де, Қалиман:

Жол менікі ғой, маған беріндер, — деді.

— Ал, ал жол сенікі, қарындасым, — деді Абықай.

Кер атпен ағызып келіп домаланып жатқан қасқырды Қалиман жерден тымақша жұлып алғанда, Жанұзақ та атына қамшыны басып жіберіп тұра ұмтылды. Оның ойы Қалиманға бой жаздырмай қасқырды өзі жұлып алып кету еді. Ол басында Қалиман ат үстінен жерден қасқырды өңгеріп кетеді, деп ойламаған да еді.

Ә дегенде біраз кібіртіктеңкіреп қалса да, Қалиман тебініп қалғанда, кер аты бауырын жазып жұлдиздай аға жөнелді. Өз тобының тандаулы ақ атының бірі жөне өзі осы жылқыны баққалы тақымыма жақты, деп жанына балаған сұлу торыға Жанұзақ та қамшыны басты. Бірақ, Қалиманның кер аты сытылып шыға берді.

Жанұзақ пен Қалиманды сынассын, деп жекпе-жек жібергендей жанаса шауып келе жатқан Абықай еркек намысына қызды ма, жоқ өзінің қосының намысына қызды ма, жиренге о да қамшыны салды. Жерден іліп алған бетінде артқы екі аяғын қосақталған буулы күйінде үзеңгі баулықпен бастыра қысып жіберіп, көкжалды кер аттың шоқтығына көлденең салып алып, Қалиман Қашаған қосына қарай Шөладыр бұйратына ойыса тартты. Қыздың ойын Абықай да сезе қойып, жиреннің басын о да жіберді.

Жаным-ау, мынау ит жеткізер емес қой — деп Жанұзақ та торы атын төбелеп келеді. Екі жігіттің намысына шапқанын Қалиман да біле қойды. Осы бетімен жеткізбей өздерінің қосына алып бір барса, қандай тамаша болар еді. Алыптын деп өздері мақтанып, тұлпар, деп аттарын мақтап жүрген мықтылар бір масқара болар еді. Кер ат Қалиманның осы сырын ұққандай жытып келеді күдірге талай шабылып жер алған Абықайдың жирені, бауыры жазылып, жақындай түсті. Шөладырдың тепсеңіне іліне бергенде өртартып кер ат ауырлағандай да болды. Жетіп ұстаса, екеулеп қасқырды алып қояды, деп Қалиман атын тебініп те, қамшылап та жіберді.

— Қарындасым, әзірейлідей жиреннен құтылуың ен-

ді қыйын болар, — деп Абықай таянған сайын сеніммен үстем сөйлей бастады.

Абықай мен Жанұзақтың қуып келе жатқан қасқырына көлденеңнен Қалиман қосылғанда, Қашаған мен Әміржан қостап шығып, жылқыға бет алып келе жатқан болатын. Бірақ, оларды қасқыр қуғандар абайлаған жоқ-ты. Қашағандар Шөладырдың бір қарауыл төбесіне шығып, бұлардың қасқыр қуғанын, болдыртып жеткен қызығының бәрін көріп отырған-ды. Қасқырды алып Абықай мен Жанұзаққа жеткізбей келе жатқан қызын танып:

Ұзаққа шапса жирен қоймас, біз де иек артпа жерге барып жетейік, — деп Қашаған, Қалиман өздеріне қарап бет алған кезде-ақ, жылға-жылғамен көлденендеп жеткен еді.

Бұл екі қос сан жүйрікті өсіріп, тұлпар сынды сан саңлақты майданға бәсекемен берген қостар болатын. Екі қостың ат бәсекесі өмірі арылмайтын. Көкпарға шапсын, қасқыр қусын іштей сынаса кететін. Бұл жолда екі қостың арасында тек аттың шабыс бәсекесі емес, қайрат бәсекесі де бар. Жәй көкпар емес, тірі ұстаған көкжалдың көкпарысы! Ер жігіттің алдынан асқақтаған күшпен, аршындап шапқан жүйрікпен қыздың жеңіп өкеле жатқан көкпарысы.

— Қарындас, енді кұтылуың оңай тимес, — деп, Абықай еркін жетуге айналған жирен аттың күшіне сенсе де, мақтана да келіп айқаса бергенде:

— Бас кер атқа қамшыны! — деп иек артадан Қашаған мен Әміржан да лап қойды.

Қашаған тақымына бір салса пәндеге бермейтінін жақсы білетін Абықай, жиренге қамшыны басып жіберіп, Қалиманның алдындағы қасқырдың алдыңғы скі аяғын қабаттап ұстап, қайқая тартты. Оның ойы Қашағанның қолы тимей тұрғанда, көкжалды қыздың қолы-

нан жұлып алып, Қашағанмен жекпе-жек сілкілесіп қору еді.

— Іліктірме Қашағанның қолына, жиреннің еті жаңа қызды, енді жеткізбейді, қайқая тарт, — деп, Жанұзақ та торыны тебініп өзеуреп келеді.

Бұл екі жігіттің екеуі де Қалиман қайрат көрсетіп ат үстінен қасқырға таласады, деп ойламаған еді. Абықай келіп қасқырдың алдыңғы аяғына жармасқанда, Қалиман мінер жақ үзеңгі баудың астындағы қасқырдың екі аяғын бұрынғыдан да қамтый басып, өзі шалқая беріп Абықаймен алдыңғы аяққа тартыса кетті, Төтеден келіп тың атпен қосылған Қашаған да қызына жанаса беріп:

— Ендігісін маған жібер, — деді.

— Әке, ексеулемесе, біреуін өзіме ақ жібер. Тіпті Абең алып кетсе, өз қолымнан берейін, — деп Қалиман әкесіне бермеді. Аузы қыл кұрсаудың қыспағында, аяқ-қолы балуан қолдардың қыйрата сығымдаған шенгелінде, тартысқа түскен көкжалдың айырдай азулары ашылмай, айбатты қаракөк жалы жығылып ұйпаланып келеді. Бұлқынуға шама жоқ, тек ырсылдап асау долылықтың лебін булығып қана білдірерлік шамасы бар.

Аты басымдап жеткен әлуәтті жігіт қасқырдың алдыңғы екі аяғын ұстап, жиреннің омырауына салып жұла жөнелмек болды. Ол «шүү!» деп жиренді тебіне беріп, суырыла тартқанмен, батыр қыздың алдындағы көкжал қарысып қалған сыяқты, тіпті мызғыр емес, кер ат та қыз қыймылының ынғайымен ұршықтай айналып, шоктығына бар күшін жыйнап алғандай, тіпті сіресіп кетті. Бірде сілке тартып, бірде жұла тартып, Абықай, бірден жұлып әкететін алуан әдістерін істеп көрді. Оған Қалиман оңай олжа болатын көрінбеді. Бұрынғыдан да көрі қамтый ұстап, қапысыз бір тартып көрсейін, деп Абықай оқысынан жұла жөнелем дегенде жирен омақаса ұшып кетті. Атының ағынымен Қалиман заулап қосына қарай

тарта жөнелді. Жығылған Абықай мен жиренге қарамастан Жанұзақ тор атын төбелеп қуың келеді.

Оқысынан жығылған ат пен Абықайды жазым болдырма, деп Қашаған тоқтап қалып еді екеуі де аман екен. Орындарынан атып түрегелді. Аттың аяғы саяздау жалғыз аяқ інге сүрінген екен. Аман-есен жүріп кетті. Абықай атын тоқтатып, жолдасына айқай салды.

— Енді тоқта, Қашекеңнің қосына келіп қалдық. Қалиман ол қасқырды енді саған алғызбайды, — деп кеш қайратына сүйсінген Абықай Жанұзақты тоқтатты. Аттарының еңтігін баса аяндап, Абықайлар келгенде, аузын буулы көкжал ұйпа-тұйпа болып қостың алдында жатты.

1946

Н олхоз бастығы Исатай кей кездерде шаруа жайланып, көңілі орнықса әдейі келіп жылқыны аралайтын. Күнімен жылқы ішінде болып дем алатын. Қар кеткелі Исатайдың жылқыға келгені осы. Ол алдымен көк айғырдың үйіріне келіп, оның саңлақтанған дөнен бестілерін төлежіген мама биелерін көріп, аттан түсіп біраз отырды. Бірақ, осы жылқының іші Исатайға онша қызықты тәрізді емес. Әлденені қоңылтақсығандай ойы самарқау. Оған самарқау ой салған осы жылқыны жаз ыстыққа күйін, қыс қызылға тоңып бағып өсірген інілері Ысқақ пен Мұқаш жоқ. Олар жаумен алысып сонау қан майданда жүр. Жанындай жақсы көретін тұла бойы тұңғышы Тұрсынғали еді, оны да кеме әскер қатарына аттандырды. Ауылдағы шаруадан онашаланып ең далаға шыққанда оны осы ойлар әлденеше кыйырга жетектеді. Таңат тауының көк бурыл саласы, бұрқырап аққан қар суының мөлдір бұлақтары да оның көңілін сергітпеді, жалғыз-ақ оның ойын бөліп көңілін сергіткен бір нәрсе көк айғырдың малдан бөлек ерекше ақылды қылығы болды.

Исатай жылқы ішіне келгенде көк айғыр үйірінен

жетпей жүре жайылып, кісінеп жүр еді, бір мезгілде арқырап Таңат тауын бауырлап жорға жөнелді. Қайра-қайра кісінеп алды да, жоқ болып кетті. Исатай таңтамаша. Ол көк айғырдың көп сырын білетін, әсіресе, үйірінен мінілген бір тайын іздеп таппай қоймайтын, таппаса әлденеше күн арқырап іздеумен болатын. Ондай кезде көк айғыр жылқының барлық өрсіні шолып шығатын. Мұқаш мініп кеткен қара жорға ат, мұның үйіріндегі ат емес. Ал Ысқақ мінген көк бесті қыстай қорда шөпте мінуде болған. Оны көк айғыр ұмытыпқыраған. Исатай осыны ойлап, көк айғырдың үйірін тағы бір шолып түгендеді. Таңертеңгі соқашылар жегуге әкеткен екі торы бие Исатайдың ойына жаңа түсті. Көк айғыр екі биені жетектеген кісіге бірсыпыра жерге шейін еріп барып, үйіріне қайтып келген-ді. Үйткені, түнде құланды даған көк биенің құлыны аса ширамаған болатын. Көк айғырдың ұзамағаны да осыдан болған-ды. Жаңа тұтан құлыннан ширағанша ұзамау көк айғырдың дағдысы еді.

Жылқыға келген Исатайды ес көріп, көк айғыр үйірі сол биелерді іздеп жөнелді. Көк айғырдың бұл көрісі Исатайға бір ой салды. Мал жайын сөз қылғанда Ысқақ көк айғырдың кейбір осындай мінезін айтып мақтай жөнелетін. Онда Исатай өз інісіне «Қой, беталды бөлек, ол кісі ғой деймісін» деп тоқтатып тастайтын. Шынында, ол бұрын көк айғырдың кейбір есті мінезіне онша көңіл бөле қоймайтын. Көк айғырдың мына мінезі Ысқақтың айтқандарына айғақ болғандай өз алдынан келіп шықты. Бұған «Енді жылқыны кім бағады?» деген ой келіп қабаттасты. Ауылдың бәрі Мұқаш пен Ысқаққа сеніп жылқының маңына бармайтын. Ал Исатайдың өзі болса, колхоз шаруасын жалпы басқарып, мал бағудан саяхатсыз кеткен. Исатай осылай ойға шомып тұрғанда, артынан келіп сәлем берген Ғабдылды байқамай да қалды.

— Аман ба, қарағым? Оқудан қашан келдің? Мына көр құланды қашан міндің? — деп Исатай Ақбұлақ мек-

тебіндегі Ғабдылдың ойда жоқта келгеніне таңырқайдай болды.

— Ата, мен оқудан көктем каникулына босаппын, деді көргем. Кер қуанды Жәксембі атамнан сұрап міндетті жас құлыны, буаз биесі бар жылқының ішінде көрсетіп шығар, оқуыңа қайтқанша күндіз жылқыда бол, деп жіберді. Сіздің мұнда жүргеніңізді білгенім жоқ, — деп жауап берді.

Әкесі Мұқаштың майданға кетіп, оның орнына қолхоздың жылқыға белсеніп шыға қояр ер азаматының бәрі де соқада және басқа жұмыста жүретінін түсіген Ғабдылға Исатай ішінен қуанды. Оны ұғындырып, маған жіберіп отырған Ғайни келініне де өте риза болды. Ғабдылды сынағысы келіп:

— Жылқыда жалғыз жүргенде қорықпайсың ба? Таңаттың қасқыры қатты ғой, — деді Исатай. — Ал, анау Бөрлісайда қасқырдың ұясы тағы бар. Биелер әлі құлындап болған жоқ. Ол сайға күшіктеген қасқыр алысқа ұзамайды, осы жылқыны торыйды, — деп Исатай жылқының шетін қайыра аяңдап келеді. Исекеңнің бедеу көк биесінің аяңына бүлкектеп желіп ерген Ғабдыл:

— Мен қасқырдан қорықпаймын ата. Көк айғыр қасқырды өзі де жылқыға жолатпайды. Оны Саябай бар, Ысқақ ағам бар, былтыр қасқырдың бөлтірігін соққанда көргем. Бөлтіріктердің енесі Шағыр атамның тап көк қаншығы сыяқты екен. Саябай көк бестімен жетіп қайырып келгенде, Борлы қақтың қамысына кіріп қана кұтылып кеткен, — деп қасқырға бойы үйренгенін айтып біраз сөйлеп кетті. Исатай оны сүйсініп тыңдады:

Ғабдыл быйыл ғана 14 ке шыққанымен жылқыға үйір, атқа берік болатын. Ол өткен жазда да күндіз бойдақ жылқыны бағып, кейде жылқышыға қосылып түнгі күзетке де барған-ды...

Біраздан кейін жаңа шыққан соқашылардың жұмысын көре кетуге Исатай Таңат сыртына асты. Исатай-

Ғып алдынан жүре шалып, кісінеп қойып, жылақыға қайтып келе жатқан көк айғыр келді: «Жылқы өсерде айғыр үйіресі, ел өсерде жігіт бауырмал» деген қазақтың мақалын еске алып, Исатай көк айғырға бұрынғыдан да қатты риза боп кетті.

Таңат тауының биігі Зорбас шоқысы асқақтап, ұшар басын асындата, қарынсау икемсіз тұлғасын кең тасты. Исатайдың көз алдынан көлденеңдей берді. Көптен басына шықпаған Исатай қызықты білем, көк биенің басын Зорбастың қыясына қарай бұрып, қырқалай аңдады. Сырттың самаладай тау-салалы қоныстары, бірінен соң бірі тізіліп, жылы ұшырап сала берді. Алдымен бұлдырап шыға келген Мейзек биігі, Тұлпар шоқысы, Сегізауыз, Қөкшетау, айнадай жарқыраған «Борлы как» түймедей қылтыйып көрінген Түлкібасы, Қөкөңгір, алыстан бұлдырап көрінген «Шұбар айғыр», «Жорғанды» бергі балапан таулар бірінен соң бірі Исатайдың көз алдына табиғаттың талай қызғылықты көріністерін тізіп әкелді.

Исатай жайлаудың жалпақ алабын көзімен тегіс шалып өтті. Оның көз алдынан Борлы қақтың айдынына шомылып, қамысынан қоға тартқан, балапан құйып балдыр сүзген күндері, жайлау бәйгілерінің қарақшысы болған анау Мейзекке қарап, бәйгі құнанға мініп алдымен рет шапқаны, онан жігіт болған кезде, мына тұрған Қөкөңгірдің бауырындағы бір тойда балтыры жарқырап балуанға түскені тізбектеліп өтіп жатыр. Жер шіркі, қандай әңгімеші! Мынау жайлаудың қай дөңі, қай өңі әңгімесіз! Әрқайсысының ертегідей ерөн қызық сырлары бар. Бірақ ол сырдың бәріне Исатай ортақ емес. Оның өзі ортақ бір сыр өңі тотықпаған жап-жаңа күйінде өзіне не түсті. Ол сырдың желісін ұстап жатқан анау Есікбай қағы. Ол қақ Исатайға быйыл көп жылдан бері суды көп ұстаған жылы болып көрінді. Үйткені су аз жылда ол үш бөлініп қалатын, ал быйыл бәрі тұтасып, айды

көл болыпты. Ол қақ көктемде суды мол ұстап, бұл қалың шөбі шүйгін болады. Әсіресе, жылқылар қызықты жайлау. Мал қамын өте ерте ойып, көк күні бұрын сайлайтын Исатай, жылқы фермасын айынан бастап-ақ Елікпайға көшіруді есіне алды. Исатай Зорбасқа тіпті текке шыққан жоқ еді. Ол қоныс болжау ойымен шықты. Енді жылқының жазғы жайлауын осы арадан белгілеп қойды. Ойына түскен әдемі сырғы Исатай кейін шегергендей, мал қамының толғауды шыйырына салып, егіндікке қарай жеделдете жүріп кетті.

* * *

*

Жылқының ішіп құнанын шалдыра аралап жүрген Ғабдыл, арқырап шыға келген көк айғырды көргенде қуанып қалды. Ол, қашан да болсын, жылқыға келгенде көк айғырды, оның үйірін ыстық көріп көбірек аралайтын. Әсіресе көк айғырдың жерге тиген ұзын қалың жалын, нардың өркешіндей биік шоқтығын, ұялы қалың күйірығын тамаша көретін. Сондықтан да ол жылқы ішінде көк айғыр барда қорықпай, мықты серіктің қасындамын деп білуші еді.

Қыстап алатаң болып шыққан құр айғыр, бар жүнін гастап, — жүнттай тап-тақыр еді. Оның үстіне жаз шыға үйірге баса қарап, өзінен өзі білектей болып жұмырланып алған екен. Көк айғырдың бүгінгі сыйпаты Ғабдылды оған сайын қызықтырды. Көк айғыр келе өзінің қалың үйірін пірмектеп қайтарып бір баурап алды. Жаңада құлындаған жүйрік кер бие ұйқтаған құлынынан ұзай алмай жылқыдан кейіндеу тұр еді, көк айғыр оны да барып мойнын салып айдап келді. Оның кішкене қара төбелқұлыны енесінің алды-артын орап шапқылап, жүйткіп-жүйткіп алады.

Қара төбел құлынның құлдырап шапқан түріне Ғабдыл тілгі қызықты. Құлын туралы жаттан ағған бір өлеңді өлеңетіп те қойды:

«Құлақ қадап құрақтан,
Тұяқ киіп болаттан.
Кекіл тағып үкіден,
Түгін алып құндыздан,
Көзін алып жұлдыздан,
Томағадан сауыр сап,
Туды ма екен құлыншақ?»

Ол осы өлеңді айта жүріп, жылқының шетірек жүрген саяқтарын, әсіресе, ер қашты, тізгін қашаған көрпінші ат пен жиренді жыйнастырып келді. Өзінің құлын жөніндегі айтқан өлеңі құлыншақтарды көрген ерлер аузына орала береді. Бірақ, ол сол өлеңнің кейінгі бір міндегі құлынның сондай әдемі болып неден жаратылып, қайдан туғанын айту жөнін аяқсыз қалдырмай, жауап айтқысы келіп бір сөз іздеді. Оның аузына Ақтамғали батырдың жырындағы Бозтарланың суреттері түседі. Ол оған бір-екі ауыз сөз қосты да өз өзінен тақпақтан айттып көрді.

Малдың қызығына алданып жүріп Ғабдыл күннің батуға таянғанын сезбей де қалды. Ол кер қуанды жылқыға жіберіп, Жексембі атасы айтқан күзеттің күзе айғырын ұстап мінгісі келді. Бірақ, үйірге қарап жетпейін жүрген желқуық жарау айғыр балаға ұстата қоймады. Шүү дегенде ымқыра кұрық салып жібермеген сөз болма екенін сезіп құла айғыр басынып маңайлатпады. Ғабдыл айғырты ұстаймын деп жүргенде күн батты. Ымыр шыбын, қас қарая бастады. Жылқы мен аумал арасы бір сыпыра жер. Исатай қайтып бармаса, ауылда жылқының міне қояр ат та жоқ. Батыс жақтан көтерілген қою қара бұлт ұлғайып, қалыңдап келеді. Анда-сонда жарқырадап, алыстан күннің күркіреген даусы да естіледі.

Ғабдыл үйге қайтпақ еді, бірақ жылқының күе бат-

қанда несіз қалуын ұнатпады. Оның үстіне, құлақтарына терсе тұра қалатын құла айғырды ұстап мінсе өткенде өзiне үлкен мiн көрдi. Бұдан бұрын түнде жылқының үстiне жалғыз барып көрмеген қорқыныш тағы етiне қалды. Найзағай ойнап жарқылдаған қара бұлыт жауып, аспан сайын әлде неден секем алып қысылады. Бiр жерде алыстан үдiреiiп, Бөрлiсай да күшiктеген аш қасқырларын кеш бата жортулыға өргiзiп жатқан сыяқтанғы Айбынды айғыр, қызықты құлын, сүйiктi жылқының бәрi оған қазiр қатер қушағына кiргендей болып барыпты. Ол жылқының шеттеп жыйылғандарын нiрмектен берi айғырдың үйiрiне қарай қайырды. Ширамаған жас аулындарының жайына қарай үйiрiн топтап, түнгi күзесiне өзiрленгендей, көк айғыр да жылқының жел жағын ашып жайылып жүр.

Ауыл жақтан ат дүбiрiн, қараңдаған кiсiнi күткен Ғабдыл жалығуға да айналды. Кешеден ер алыпбаған кер құнанға да жаны ашып барады. «Көк жалап қаратiл болмаған Қараөзек шақта құнанды әлi жiбермей мұнша неге ашықтырдың» деп Жексембi атасы ұрысса не дейдi?

Бұлт бұрынғыдан да тұнжырап, жел екiнi тұрды. Найзағайдың жарқылы да жиiленiп, Таңат тауын бүркей бердi. Оның үстiне жүрдек кер айғырдың үйiрi желге беттей бiр мұрттап, Бөрлiсайға қарай тартып барады. Өзiне ес көрген көк айғырдың үйiрiнен ұзағысы келмесе де Ғабдыл жылқыны бытыратып алудан қорқып, ұзаққыраған кер айғырдың үйiрiн барып тағы да қайырды. Оның елегзiген құлағына желдiң суылынан аш қасқырдың ұлыған шуылы естiлгендей болды. Көзiне былатынғы өзi көрген желiнi салақтаған күшiктi қасқыр елестедi. Әсiресе, Бөрлiсайдан сескенеiiн дедi. Сүйтiп жылқыны қайырып келе жатқанда, көзiне Исатай атасының жуас қара жорға аты түсе кеттi. Қыстай қолда болып, өзi сан мiнген әрi жуас, әрi күйлi атты ұстап мiнсем, деп қызық-

ғы. Бірақ, қар суымен семіртуге жіберген атты ұстап мінуді қолдайсыз көрді. Ал, ол атты мінбесе, мына қараңғы түнде қасқыр келіп қалса арық құнамен не қайрат етеді? Ғабдыл осының бәрін ой таразысына салып қарады...

Ақырында, шауып қыйнамаймын ғой, Исатай атам аш құнанды жіберіп мінгеніме ренжип қоймас, деген ойға жендіріп, Ғабдыл қара атты құрық салып ұстады. Құрығымен жетектеп көк айғырдың үйіріне қарай алып жүрді. Ондағы ойы, қасқыр-масқыр жағаласа, көк айғыр түде қуып кетеді, деген ой еді. Бірақ, көк айғырдың үйіріне таянғанда, қара ат құрық жетегіне жүрмей, көйін шегінді. Қара аттың қараңғыда қалт тұра қалуында — құнағын алдына тігіп қорыққан белгі бар еді. Содан қызылған Ғабдыл айналасына жалт-жалт қарады. Ешкім көрінбейді. Тек үйірінің Ғабдыл жақ шетіне шығып, құлағын тіге қарап тұрған көк айғырды көзі шалды. Қара аттың көк айғырдан қорқып шегінгенін ол енді сезді. Бір үйіріндегі еркек жылқыны құмағанмен, көк айғыр жер еркек жылқы үйірін маңайласа жер түбіне жыттырап қалай. Ғабдылдың есіне жаңа түсті. Сол жерде құнаннан түсіп, ерін алып, жүгенін жаңа сыпыра берген күн қатты күркіреп найзағай жарқ ете түсті. Құнақ үріккен қара ат құрықты ала жөнелді. Әрі найзағайдың қылынан шошынған, әрі мойнындағы құрықтан болып алған ат жылқыны шошытты. Құнаннан да, атты да қолдағы құрықтан да айрылған Ғабдыл айқайлайын десе, үні шықпады. Жүгірейін деп еді, буыны құрып, бір түп тобылғыға сүрініп мұрттай ұшты. Құрық әдетте қара аттан шошынған жылқы шұрқырап, о да ұзап барады.

Орнынан тұра жылқының дабысына қарай жүгірген Ғабдылдың құлағына жылқы жақтан бір дауыс естігендей болды. Қалт тұра қалып тындап еді, адамның даусы екен. Ол құлағына жылы тигенмен, өзі үрейленіп

турғанда кімнің үні екенін аңғара алмады. Ағасы жылқының кісінегені басылып, тыйышталғандай естігенде, «Ғабдыл!» деп айқайлаған дауыс жиынық Ғабдыл қаншама үн берейін десе де дауысы шықпады. Өзінің қуанып тұрғанын да, қорқып тұрғанын да ажырата алмады. Үн өзіне қарай бір таянып келіп, тағы үркі қарай ойысқандай болды. Ғабдыл алғашқыдай емес жылқыны тоқтатып қайырған кісінің дыбысын естіп, жүрегі орнына түсейін деді. Жылқының қарасы да шоғырағаны көріне бастады. Енді тұра қалып айқайлап еді, шауындаған даусы өте әлсіз шығып, өзіне де әрең естілді. Бірақ бұл жолы даусы шықты. Дем алып тағы айқайлады. Айқайы басыла бергенде найзағай тағы жарқ ете түсті. Бұл жарқ еткенде Ғабдыл бағанағыдай емес, бойы үйренген секі, көзін жұма қалмады, алдында тап-таяу жерде өзіне қарай келе жатқан бір аттыны көрді. Ғабдыл қуанып кетіп тағы айқайлады. Атты кісі қасынан дыбыс берді. Қасына келіп қалған екен:

— Ғабдыл! деді Исатай атасы. Бұл Исекеңнің бағана егінге кеткеннен оралған беті еді. Исатай соқаға жетуге апарған биенің бірі шөлкестеніп жүрмегенін көріп, соны жылқыға қоса, кетуге бұрылып еді. Ол, Ғабдылды жылқыдан қайтқан шығар деп келсе де, жылқыны үркітіп құрық алып жүрген қара атты көріп, Ғабдылдың қайта алмағанын аңғарған-ды.

Бағана ғана қасқырдан қорықпаймын деп, жылқы бағуға дайын екенін айтқан Ғабдыл Исатай атасынан жаман ұялды. Қойдан қоңыр қара атқа құрық жіберіп, жылқыны үркітіп, түн ішінде жаяу қалған жас жылқышы атасына не айтарын білмеді. Осының бәрін айтпай сезген Исатай, Ғабдылды артына мінгізіп, қара атты жетектеп ер-тоқымды іздеді.

Сен мына құла айғырмен ауылға бар, Жексембіні жылқыға тез жібер. Сен кешіккенге қорқып отырған

шығар, барып Ғайни келінді қуандыра ғой! — деп Исатай Ғабдылды үйге жіберді.

Өзіне ұстатқан ыза қылған, соның кеселінен осыныша да ұятқа қалған Ғабтыл құла айғырмен ауылға қарай құйындай шапты. Жел қуық күйлі айғыр жүзды есі ағып, Ғабдылдың тақымынан шығып кете жаздайды. Бағанарыдай емес, күн күркіреуі бәсең, сирек жарқылдайды. Бұлттар да бозалаң тартып, қалың жауын Абрамы тауына қарай ойысты. Осы кеншіліктің бәрі бәйбісергіткен Ғабдыл құла айғырдың құлағында ойнап аманға да демде келді.

* *
*

Соқаның арты жығылмай-ақ, Исатай жылқыны Елікбай қағына көшірді. Ғабдыл оқуын аяқтап ауылға жазғы демалысқа келді. Биенің саууын, қымыздың биірін білетін Ғайниды Исекең жылдағы әдетінше жылқының басына жіберді. Ғабдыл көктемгі түнді әлі ұмытқан жоқ. Ол малға икемсіз, әсіресе, әлі күнге ат ұстап мініс алмайды, деген атақтан қайтсем құтылам дейді. Ғайни де оған кезінде қатты намыстанып, Ғабдылға ұрысын тартқан...

Ай самаладай жарық, жібектей есілген арқа жанының әдемі түндері басталды. Қар суымен тойынған жылқының бәрі семіз. Жабағы жүнін түлеген тайлар тігі әдемі. Ғабдыл күндіз тай үйретіп, асаумен алысады. Биік байлағанда құлын қуатын жүйрік жирен айғырды Жексембі атасынан сұрап мініп, биелерді желіге қуып тарады. Кейде мінілетін тізгін қашаған бойдақ жылқыларды да жирен айғырмен ұстап алып үйретіп жүр. Қашаған қуғанда қақтықпай қабырғасынан жалтаратын жирен айғыр асау тай кұнағның адымын ашырмайды.

Жылқы суын ішіп өріске қарай бет алып барады.

Желіден босанған асау құлындар, желі басын алдына алданып шығырлыққан биелер жүре жүйелеріне беттей өріске тартты. Жексембі де күресіп отыра алып, түнгі күзетке қамданып жатыр еді.

— Ата! — деді Ғабдыл қасына келіп, — ай жарық кой, бүгін жылқыға мен барайын, сіз тынығыңыз.

Қақтың суы жылып кетті, деп Жексембі ірдіде құлық аршып, ұйқтаған жоқ-ты. Аз ойланып тұрып Жексембі:

— Бара ғой, қарағым. Бірақ жылқыны Мейзекке қарай қайырып ал, күзетке осы құла қасқа аттың өзі мін, — деп атын берді.

Жылқыны айнала аяңдап, Мейзекке қарай қаптата жайып келе жатқан Ғабдылдың алдынан көк айғырдың үйірі кездесе кетті. Құлық сары биенің желіні жетіп жүргенін білсе де, құлындайды деген оның ойында жоқты. Сары бие бір жатып, бір тұрып тыпырлап жүр екен. Басында ауырып жүр ме, деп Ғабдыл шошып та қалды. Бірақ, артынан оның бошалап жүргенін білді. Қөктемдегіден гөрі қарнын салып, семіруге бет алған көк айғыр да ұзын жалын төгілте, үйірінің арт жағын ала тоқтап жайылып келеді.

Жексембі атам «Қейбір бие құлындарда қызғашақ болады» деуші еді, деп сары биеден қашиқтай Ғабдыл жылқының алдына келді, бір дөңесте аттан түсті де, киімін шешініп, жылқы шетінде самалдап отырды. Бырылдап жайыла қаптаған жылқының көбі Ғабдылдың жанынан өтіп, алды ұзап та барады. Бірақ, жылқының бағана өзі айналған арт жағында шоғырланған тобы бір орыннан қозғалмаған сыяқты. Шетке шыққан бірлі-жарым жылқыны біреу қайырып тобына қосып жүрген тәрізді көрінді. Киініп алып, атына мініп Ғабдыл да сол жылқыға келді. Ол шоқтай иірілген көк айғырдың үйірі екен. Мойнын салып бәрін иіріп тығып тұрған көк айғырдың өзі екен. Ғабдыл келе сары биені қарап еді, құлындап

калыпты. Өлі аяқтанбаған қоңыр құлынына оқыранып, қасына таянған тай-құнанды құлағын жымыңтып қуып тастап тұр. Ғабдыл жаңа ұқты: көк айғыр үйірінен бие құлындағанда қашан құлын аяқтанғанша үйірін тырып еткізбей иіріп тұрады дейтін еді. Көк айғыр сол әдетін істеп, жас құлынды ортаға алып үйірін шоқтай иіріп алыпты.

Ғабдыл көк айғырдың үйірін қозғамай, жылқының алдын сол айғырдың үйіріне қарай қайырды. Бұл кезде шілденің қысқа таңы да сызылып атып қалып еді. Қулық биелердің құлынын тарпып тастайтыны болады, деген әкесі Мұқаштың бір сөзі есіне түсті де, Ғабдыл асығып көк айғырдың үйіріне келді. Ол келгенде сары биенің құлыны аяқтанып, енесінің бауырына тығылып тәлірәттеп жүр еді. Көк айғырдың үйірі де қанатын жазып жайыла бастапты. Түнгі күзетті ойдағыдай өткізгеніне көңілі толып, Ғабдыл аттан түсіп дем алғалы жерге керіліп жатып еді, сол екі арада көзі ілініп кетті...

Ғабдыл оянса күн сәскелікке көтеріліп қалыпты. Жылқының алды ауылға қарай ойысып, тек көк айғырдың үйірі ғана аса ұзамай жатыр екен. Атына мініп, жылқыны жыйнастырып, Елікбайдың ық жағына қарай беттетті. Оңтайлы жирен айғырдың үйіріне қарай кетті. Түннен аш шыйырыққан құла қасқа атты жіберіп, басқа жылқы ұстап мінуді ойлады да, алдымен жирен айғырға ұмтылды. Аз жалтақтап барып тұра қалатын жирен айғырды оп-оңай ұстап алды. Үстіне құрық алып мінгенде, жылқы қуатынын сезе қоятын оңтайлы айғыр ауыздықпен алысты. Ғабдылдың көк құнанды ұстап мінгісі келді. Көк құнан тай күйінде аз ғана мініліп жіберілген, тарапандау және қашаған болатын. Сондағы ойы, соңар қастемде жұп-жуас айғырды ұстап міне алмады, деген едіне таңыланған ұйттан құтылу еді. Оның үстіне құрық тиемеген құнанды ұстап мініп бас біздіргенің жұртқа көрсетіп мақтану сезімі де бар еді.

Көк кұнан көк айғырдың үйіріндегі ылғый кұр дөнен, бестілердің тобында жүретін. Оларға кұрық көтерді болды, кұйрықтарын тіге безеді. Ғабдыл кұрығын сездірмей, қырындай келіп көк кұнанға тұра ұмтылғанда, жирен айғыр айқаса түсті. Айғырдың екпінінен сасып қалған Ғабдыл, кұрығын серпіп салам дегенде бауы оралып кұнанға ілінбей қалды. Ә дегенде сасып қалған кұнан бұлтара қашты. Қабырғасынан жалтаратын жирен айғыр бұлтартпастан тағы жетіп айқасты. Айғырдың бұлтартқан екпінен толқып барып әрең оңалған Ғабдыл, бұл жолы да кұрықты баурап сала алмады. Бұлталақтанғанына қоймайтын болған соң көк кұнан жылқының жиірек жеріне қарай тығылды. Бір жылқыға қақтықпастан жирен айғыр көк кұнанды қабырғалап босатпады. Бағанағыдай емес, айғырға тақымы үйренген, кұрық қолына қалыптанған Ғабдыл бұл жолы кұрықты кұнанның жіңішке мойнына тастап жіберіп, кұлақ шекесінің түбінен бұрап тартып қалды. Шынашақпен бірге айналып кұнанды қабырғалап алған жирен айғыр кұнанға кұрық бойлатқан жоқ. Ғабдыл да кұнанды икемдеп кұрығымен билеп алды, ат үстінен нокталап, кұрығын босатып сақтық та істеді.

Жирен айғырды жіберіп көк кұнанды ерттегенде, асаусып қалған тарпаң кұнан мінген кезде тулар, деп, Ғабдыл сескенген еді, бірақ, кұнан мөңкімей түп-түзу жүріп кетті. Оты қанып жылқының алды суға беттеді. Ғабдыл ауыздығымен алысқан жүрдек кұнанын қуана аяндатып жылқының артын жыйнастыра ауылға қарай қаптатты. Әліде онша ширай қоймаған сары биенің құлыншағы енесінің бауырына тығылады, жүре қоймайды. Құлынына айналсоқтап бие де жылқының артында кейіндеп қалды. Жас құлыншақтың ене баурына тығыла, тәңтіректей басып жүргені, айналадағы көріністің бәріне бойы үйренбей үркектене қараған ерке мінезі Ғабдылға қызықты көрінді. Сары биені жылжытып Ғаб-

дыл құдық басына келгенде бие байлуаға, қауға тартуға шыққан Исатай, Жексембі, Ғайни бәрі құлынды сары биені жай айдап келе жатқан Ғабдылға қуана қарасты.

— Қарағым, ырымды екенсін, мына сары құлықты аман құлындатыпсың ғой. Тарпаң құнанды қалай ұстап мінгенсің? — деп бәрі таңырқасып жатыр. Ғайни де баласының жігіт болып күзетке жалғыз барып келгеніне, тарпаң құнанды өзі ұстап мінгеніне разыланып:

— Ағасына тартса, жылқыға үйір болса керек қой, — деп жымыйды.

* *
*

Құдық аршығаннан бері Жексембінің ескі желі ұстап, белі шойырылып, жылқыға бара алмады. Ғабдылдың жылқы күзетіне баруы жиіледі.

Ай кешігіп туатын өліараға таянған еді. Күндіз жел жоқ бүктеу ыстық болды. Жаздай бүгелек көрмеген жылқы, күні бойы үйездеп, кеш өрді. Ал, кештің өзінде де жел екпіні жоқ, өте қамбаз боп, жылқы тыншый алған жоқ еді.

Жылқыны Түлкібасының бұйратына қарай беттетіп, жарау торы биенің елпілдеген аяңымен жылқыны қозғаңқырап келе жатқан Ғабдыл, үйірінің артын ала сармақаулау жайылып келе жатқан көк айғырды көрсе де, ой бөле қойған жоқ. Жалғыз-ақ жүйрік кер биенің марқайып қалған қара төбел құлыны тұлыптай бұлтыйып, енесін еміп жатқанын көрді. Ғабдыл құлынды қандай тамаша ат болар деп ойлады да, жылқының алдына қарай тартты. Түлкібасының қыяқты өзегіне кіре жылқылар күлтелі көк тарлауын күртілдетіп тоқтай жайылды. Бұл кезде кешігіп туған ай да алыстағы Зорбас шоқысының иығынан асып көтеріліп келе жатыр еді. Ай жарығына арқа тұтқандай Ғабдыл өзектің бір жақ қабағына ала аттан түсіп, жантайып жатты. Аспан әлемінің

ғажайып кұбылысына қыдыра қарап, кұс жолының жыпырлаған көп жұлдыздарына аялдап, осы кұс жолы жайында апасының айтатын ертектерін еске алды, жылқы бағып отырғанын ұмытып, аспан әлемін зерттеуге кұмартып, әлденендей тәтті қыялдарға шомды...

Жылқының кенеттен шұрқырап кісінеуі Ғабдылдың терең ойын бөліп жіберді. Жылқының үрке кісінеуінен белең алған торы бие жер тартып Ғабдылды зорға мінгізді. Жылқы кісінеген жаққа тұра шауып келгенде, шұрқыраған жылқының ішінде күйрығы шубатылып арсалаңдап жүрген қасқырларды көрді. Келіп қалған атты кісіден сырғып бір-екі қасқыр күйрығы соландап тұра жөнелсе де, тағы бір-екеуі жүйрік кер биенің қара төбел кұлынын тұра бастырып, жұлып кеткендей болды. Бар пәрменімен айқайлап, кұрығын көтеріп қасқырға Ғабдыл да төнді. Кұлыны мен қасқырдың арасына түсіп, кер бие де орқырап айнала шауып жүр. Ғабдыл қасқырды қуып кеткенде, жылқы иіріліп кісінеп қала берді. Жылқыдан шетке шыққан қасқырлар Ғабдылдың шырылдаған бала даусын байқап бойсала қашпай, жалтақтай бұлтарып, жылқыға қарай қайта ойысты. Аузын арандай ашқан үлкен қаракөк арлан жалы күдірейіп, өзінен сескенбей жылқыға тұра жүгіргенде, Ғабдыл да тура айқасуға батпай, қатарласа шапты. Осы кезде тағы бір қасқыр Ғабдылдың артын ала жылқыға ұмтылған еді. Өзінен тайсалмай таласа жүгірген екі қасқырға жалтақтап қарап Ғабдыл сескенейін деді. Бірақ бағанадан бері көрінбеген көк айғыр жылқыдан бөліне шығып, Ғабдылдан оза қасқырларды тұра бастырды. Басы қатты ұшқыр биені Ғабдыл бұрып алғанша, көк айғыр екі қасқырды қуып ұзатып әкетті.

Узын, қалың жалы қабырғасын жаба, кұлағын жымыйта қасқырларды қуып бара жатқан көк айғырдың тұрпаты артындағы Ғабдылға киік қуған арыстанның бейнесіндей көрінді. Ғабдыл ұзамай жылқыға қайта ор-

алды. Бұл кезде қасқырлардан шошып белең алып қалған жылқылар әлі тобын жаза қойған жоқ еді. Әсіресе, көк айғырдың үйірі шоқтай болып иіріліп, кер биенің айналасында шұрқырасып жүр. Кер биенің өзі де, құлынын бауырынан шығармай, оскырып тұр екен. Ғабдыл келіп енесінің бауырына кіріп тұрған қара төбел құлынға үңіле қарады. Ай сәулесінен құлынның мінер жақ санының қоң еті жалбырап көрінді. Ғабдылдың жүрегі су ете түсті. Басқа жері сау ма, деп алды-артына шығып қарап еді, басқа жара байқалмады. Әлден уақытта арқырап көк айғыр да жылқыға қайтып келді. Жылқылар содан соң барып тынышталып жайыла бастады.

Ет қызуымен білмеген қара төбел құлын жаралы аяғын сүйрете басып, әр жерге бір жатып, енесін де жөнді ембеді. Көк айғыр да құлыны жаралы көк биенің айналасынан ұзамай, қабағы түсіп, таң атқанша құлағын тігіп, әр жерге бір тұрып, оттамады. Қасқыр жаралап кетті ме, деп Ғабдыл көк айғырды да айналдыра қарап еді, ондай белгі байқалмады. Ғабдыл таң аппақ боп атқанша аттан түспеді. Бұл жылқыдан «құлынды қасқыр тістеді» деген жаман ат ешуақытта болып көрген жоқ-ты! Әсіресе Ғабдыл көк айғырдың қасқыр жылқыға араласқанша бөгеліп қалғанына түсінбеді. Тіпті, былтырғы бір боранда жылқы несіз ығып Шәку адырына барғанда, алты бірдей қасқыр айналдырғанда да көк айғырдың үйірінен бір жабағыға тісі тимепті десетін.

Аяғын сүйретіп, жүні жығыла жүдеген қаратөбел құлын, енесіне ере алмай, кейіндеу келе жатыр еді. Ғабдыл құлынның қасына келгенде, өзінің кеше кешкі бір ойы есіне түсті. Кеше ғана құландай ойнап тұрған құлынның мына жүдеу түрін ағасы мініп кеткен бәйгі көк бесті осы кер биенің тұңғышы — мына қара төбел құлынның ағасы болатын. Көк бесті де алғаш туғанда қара төбел еді. Түлей келе көгерген. Мына қара төбел құлын да көк бесті сыяқты түлей келе қаракөк боп, көк бестінің ор-

нын басады деп қуанатын. Бұл ат болғанда мен де әскер жасына толамын, өзім, жақсылап өсіріп әскерге мініп кетемін дейтін. Енді ол болмады. Қаратөбел құлынды қасқырға талатты. Жүре алмай ауырлауына қарағанда, мал болар-болмасы да екі талай. Мал болса да, тыртық сан, ақсақ болады, деп уайымдады. Оның үстіне уықтап қалып құлынды қасқырға тартқыздың деп, Исатай атасы мен апасы сазайын береді ғой, деп қорқып, осы жылқы бағудан құтылғысы да келді. . .

Ғабдыл бүгін, күндегісіндей, таңертенде аттан түсіп ұйқтамады. Тек шыр айналып, кер биеге келе берді. Әр жерге тұрып, қалшыйып жайылмаған көк айғырдың салыңқы түрінен шошып айналдыра қараған Ғабдыл, қамшылар жақ қамыттығының көпсіп ісіп тұрғанын көрді.

Жылқыны ертерек ауылға қарай қайырып, ауру малдардың ыңғайымен жылжытты. Жылқының аса ерте келгенінен және үйірі суға түсерде алдында оқ бойы озып келетін көк айғырдың артта қалғанын ауылдағылар ұнатпады. Оның үстіне кер биенің құлыны шоңқаңдап енесіне ілесе алмай келе жатқаны байқалды. Исатай Ғабдылдың құдық басына жетуін күтпей-ақ қарсы жүрді. Өзі бұрыннан қорқып келе жатқан Ғабдыл, өзіне тура келе жатқан Исатайды көріп не істерін білмеді. Ол тіпті Исатайдың сабауына да мойындап қалып еді. Бірақ өмірі Исатай атасының қисіге қол көтергенін көрген де, естіген де жоқ-ты. Дегенмен, ойы неше саққа жүгірді. Бойы мұздап, өңі де бозарып кетті. Алайда, Исекен сабаған да, ұрысқан да жоқ. Тек құлын мен көк айғырды көріп ренжіп:

—Апыр-ай, көк айғыр дені сау болса, қасқырға құлын тістетпесе керек еді ғой. Мынау мендеп ауырған айғыр ғой, мынасы жаман жара болмаса неғылсын! — деп, көк айғырға ере аяңдап, құдық басына келді Астауға түсе берген көк айғырды су ішкізбей Исатай ұстап алып, кер биені де құлынымен ауылға алып жүрді. Күн-

дегідей емес, жабыға келіп үйге түскен Ғабдылға Ғайни ешнәрсе айтқан жоқ, тамағын берді де, құлын мен айғырды көруге шығып кетті.

—Ғайни қарағым, жатқан-тұрған күшала бар ма?— деп сұраған Исатайға Ғайни Ғабдылдан жеті күшаланы беріп:

—Үйдегі бары осы екен де атаңа, — деді.

Жеті күшаланың үшеуін қырып, қабығын тазалап, ұсақ қып жонды да. Исатай өзінің әйеліне қайнатпаға берді. Базарбайды шақырып алып кел деп, бір атпен Жексембіні қой фермасына жіберді. Күшала бірсыпыра қайнап, суы қою тартып азайған кезде, Исатай оттан түсіріп суытты да, қара төбел құлынды екі кісіге бастырып отырып, күшаланың суын жарасына құйды да, енесін үйдің жанына арқандап тастады.

Биенің бас сауыны болмай-ақ, Жексембі мен Базарбай да келді. Олар келісімен көк айғырдың топшысындағы ісікті ұстап-ұстап көріп. «тап соның өзі» десті.

—Кеше кешке жылқы суарғанда көк айғырдың қабағын ұнатпап едім,—деп Жексембі қатты кейіп,—жануар мал болса неғылсын!—деп сары уайым сала сөйлей бастап еді, Базарбай:

—Жеке, уайымдамаңыз, сырттан болған; әзір өндіршекке шапқан жоқ, түк, етпейді. Қазір өткір ұстара әкеліндер,—деп өзі де шешініп жеңілтектенді. Жабылып көк айғырды жығып, төрт аяғын бұғанда, оның жаудыраған көзіне көзі түскен Исатай жасып теріс айналды.

—Я, сәт!—деп Базарбай ісікті тіліп жіберіп, күлтілдеп тұрған жалқаяқты сылып алып тастады да, карелинмен жараны жуып, ішіне тұзды толтыра салып, жібекпен тігіп тастады. Көк айғыр орнынан қыйналып барып әрең тұрды.

Базарбай аттанарда:

— Бүгін судаттырмаңдар, сәті түсіп ем қонса, басқа жеріне қашпай тоқтайды, айғырдың өзі де жұлдыз шыға

отқа қарар, аздап жетектеп оттатындар, сол кезде суды тына жұтқызып қана қоярсыңдар! — деп қойына қайтты.

Ғабдыл осының бәрін көріп қорқып та, қуанып та жүр. Ол бір әредікте Жексембі атасына келіп:

—Қара төбел құлын жазыла ма, саны кем болмай ма, ақсамай ма?—деп сұрады.

—Жарасы онша үлкен емес, түк те етпейді, бір жүмада жазылады — деді, Жекжембі.

Ғабдылдың қуанышы қойнына сыймай кетті.

* *

*

Жылқы фермасы қоныс жаңалап Тоқымтыққанға қонды. Жаздың аптабы қайтып, күздің қоңыр желі еседі. Бұрынғыдай емес, жылқы күндіз де ұзап өрістеп кететін болды. Өріске кеткен жылқыны қайырып келе жатқан Ғабдыл, көк айғырдың үйірін аралап жүрді. Жарасы әлдеқашан жазылған көк айғыр өзінің қалыпты күйіне түсіп, ұзын жалын төгілтіп үйірінің ішінде жүр. Саны жазылған қара төбел құлын да, құлын жүні түлеп, төбелінен бастап, мойнына қарай көкшіл тартып, көк бестіден айнымай өсіп келе жатқанын аңғартады.

Қара төбел құлынды көргенде Ғабдылдың ойына Ысқақ ағасының көк бестісі түсті. Құлынды қасқыр тартқан күні жасыған көңілі қайта тасыды. Күздей жылқыны Ғабдыл бақты. Майдандағы әкесінен келген кейінгі хатқа ол жауап жазарда көп нәрселерді айтпақшы болды. Бірақ шаруа жайын Исатай атам жазды, мен несіне қабаттасам деді де «хат жазған жас жылқышы» деп қол қойды. Онысы әкесіне өз сырын түспалмен айтқан ішкі мақтаны еді.